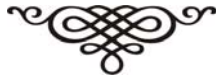

İDRİS

*Yeni İpək Yolunun banisi, ondərimiz
Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə.*

Böyük İpək (Türk) Yolunun Xəzər Distansiyası

**“Elm və təhsil”
Bakı - 2012**

**İdris. Böyük İpək (Türk) Yolunun Xəzər distansiyası.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 52 səh.**

Müəllif Böyük İpək Yolunu şərti olaraq üç əsas distansiyaya, üçinkışaf mərhələsinə bölüb tarixi etnoqrafik, qılttoxronoloji cəhətdən yanaşmaqla onun həm də Böyük Türk Ticarət İmperiyasının yolu olduğunun sübutuna uğurlu cəhd etmişdir.

4702000000
N098 - 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2012

Redaktordan

03.05. 1993 – cü ildə Brüsseldə Traseka (Böyük İpək Yolu) mövzusunda konfrans keçirildi. Əhəmiyyəti kifayət qədər anlaşılmamış unudulmağa başladı. Yalnız böyük siyasi xadim, mərhum öndərimiz Heydər Əliyev Trasekanın yolüstü dövlətlər, birinci növbədə Azərbaycan üçün tətbiqi əhəmiyyətini dərk edə bildi. Gərgin iş qrafikində ona yer verdi, yeni İpək Yolu konsepsiyası və proqramını hazırlayıb 08.10. 1998 ci il tarixdə bakıda konfrans keçirdi.

Bundan ruhlanmış İdris (Baxışov İdris Həbib oğlu) müəyyən nəzəri hazırlığa malik olaraq əlavə araşdırmalar aparıb, təqdim olunan “Böyük İpək (Türk) Yolunun Xəzər distansiyası” əsərini yazıb, Yeni İpək yolunu xalqa bağışlayan Böyük Heydər Əliyevin bu ilki yubileyinə hədiyyə hazırlayıb.

Müəllifin 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi tarixi-etnoqrafik “Akatar qalası” romanının mütaliəsi, şəxsi söhbətlərimizdən məlum oldu ki, müəllif Ural, Altay, Orta Asiya, Sibir xalqları arasında təhsil alıb, işləyib, yaşayıb. Onların həyatını, tarixini yerində öyrənib, mütəxəssisləri ilə təmasda olub. “Böyük İpək (Türk) Yolunu” yazarkən tarixi (etnoqrafik), coğrafi (qeorfoloji), linqvistik (qlottoxronoloji) və başqa bilgiərdən bacarıqla istifadə etməsi müəllifin ensiklopedik, erudik imkanlarından xəbər verir. Bu imkanları və haqlılığına inam İdrisə belə bir əsər yazmağa cürətləndirib. Müəllifin yeni nəfəslə uzaq, qaranlıq tarixə işıq salmaq cəhdini əsassız saymıram. Ona görə, müəllifin bəzi fikirləri ilə tam razılaşmasam da, mətnə müdaxilə etmədən “Böyük İpək (Türk) Yolunun Xəzər distansiyası” əsərinin nəşrinin təcilləndirməyi məsləhət bildim.

AMEA Coğrafiya İnstitutunun Direktoru

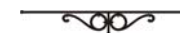
Akademik Budaq Budaqov.

25.04.2012

Redaktordan

2011-ci ilin yayında unudulmaz dostum, Azərbaycanın görkəmli etnoqrafı, mərhum professor Qiyasəddin Qeybullayevin qəbrini və uşaqlığı keçən yerləri həmkəndlisi Baxışov İdris və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Həsənağa Ramazanlı ziyarət edib, fotoçəkiliş aparıblar. Fotoşəkilləri mənə Ramazanlının təkidilə təqdim edən İdrislə tanışlıqdan onun hazırlıq səviyyəsini nəzərə alıb Q.Qeybullayev haqqında bədii üslubda bir şey yazmağı təklif etdim. Onun elmi xidmətləri haqqında həmkarları

Giriş

Yaxın keçmişdə mərhum öndərimiz Böyük (transkonte-nintal) İpək Yolunun dirçəldilib xalqların yeni səviyyədə əməkdaşlıq, dostluq qurşağına qurşağı halına gətirilməsi, qərar-gahının (katibliyin) Bakıda yerləşdirilməsi, həmçinin, bir çox böyük layihələrin bu ad altında icrası haqqındakı ideyaları diq-qətimi bu yolun tarixinə yönəltdi. Böyük İpək Yolunun bundan sonrakı ürəkaçan siyasi-iqtisadi perspektivlərindən bəhs etməkdən uzağam. Bu barədə kifayət qədər yüksək səviyyəli, yetərli söz sahibləri deyib və xeyli iş də görüblər. Onları alqışlayıram.

Böyük İpək Yolu (BİY) ilə əlaqəli türk tarixini öyrənmək üçün vərdişkar kimi əlimi Sovet vaxtının uyğun ədəbiyyatına əl atdım. Nə qədər axtarsam da, akademik B. Budaqov, mərhum professorlar Q. Qeybullayev və Y. Yusifovun əsərlərindəki orjinal fikirlərdən başqa, bildiyimdən əlavə bir şey tapmadım. Eyni, ümumi, yanlış, zorakı şeylər. Uzaq, dağ kəndində tərəvəz satanın sözlərini xatırladım. “Bu dəfə xiyar qaradır (badım-can), alsan da budur, almasan da”.....

“Böyük İpək yolu” terminini elmi dövriyyəyə alman coğrafiyaçısı Ferdinand Rixtqoven buraxandan (1877) bəri bu mövzuda xeyli əsər yazılıb. İnternetdən aldığım məlumatla görə, son on beş ildə, elə bu mövzuda, əlavə olaraq daha üç yüz elmi əsər yazılıb. Bir çoxunu nəzərdən keçirdim. Hər kəs ipək yorğanı öz üstünə çəkir, onun bizə lazım olmayan detallarına varır. Azad fikirli, yeni düşüncə tərzinə malik alimlərdən Akademik B. Budaqov, prof. L.Qumilyov, O. Süleymanovun BİY mövzusunda yazılmış əsərləri ilə tanış olanda BİY-in bəşər inkişafındakı, tarixdəki fəvqəl həcmi və əhə-miyyətini anladım. Anladım ki, BİY, albanlar, daha doğrusu

türklər başda olmaqla, imperatorların da hesablaşdığı böyük, suveren, monopolist ticarət imperiyası olub.

Böyük həcmdə ədəbiyyatı nəzərdən keçirsəm də, bir çox suallara qaneedici cavab tapmadım. Onların əlaqələndirilmə-miş, ona görə də mübahisə doğuran elementləri vardı. Onları öz bildiyim kimi komplektləşdirib, bəzi sualları qısa icmal şəklində, malik olduğum səviyyədə, qədim müəlliflərdən seç-mə sitatlardan imtina edərək cavablandım.

İLKİN İPƏK VƏ TARİX

İpək barama qurdunun hasil etdiyi protein ipdir. İpəyi hasil edən barama qurdu tut ağacının yarpağı ilə qidalanır. Ondan hazırlanan möcüzəli; yüngül, yumşaq, parlaq, yaxşı rəng götürən parça zinət məmulatı kimi yüksək qiymətə malik idi. Rəvayətə görə ipəkqurdunu və ipəyi ilk dəfə Böyük Sarı İmperator Şi¹ Xuan Di-nin arvadı Ley Szu kəşf edib. O, tut ağacının kölgəsində oturub ətirli otlardan hazırlanmış dəmləmə içirmiş. Gözlənilmədən dəmləmənin içinə kölgəsində oturduğu ağacdən barama düşüb. Baramanı piyaləsindən çıxaranda, şahzadə onun çox gözəl, yumşaq, uzun və möhkəm ip olduğuna heyran olub. Bu cür iplərdən paltar arzulayıb....

İpək istehsalı yarandığı vaxtdan məxfiləşdirilib. Məxfilik min il çəkib. V əsrdə Azərbaycan, İran və Suriyada ipəkçilik peyda olub. Doğrusu, mən bu məxfiləşdirmə məsələsinə inamla yanaşmıram. Hunlardan, sonra da göy türklərdən başqa Çinin müştərisi yox idi. Türklərin bu işə elə bir marağı olmayıb. Yəni toyuğu yox, qağanağı tanıyır və bu onu qane edirdi.

İpək yeni eradan əvvəl V əsrdə tarixə düşüb. Beş vilayət ipək tapşırığını yerinə yetirməyibmiş. Bu məlumat təsərrüfat hesabatı bir sənəd kimi müasir mütəxəssslərin diqqətini cəlb edib.

İpək yarandığı ilk vaxtlardan pərdə, paltar istehsalında, həmçinin balıq ovunda, ox üçün kaman rahlayanda, musiqi alətləri düzəldəndə istifadə olunub. Bişməmiş ipəyi isə zabitlər bədənlərinə, oxla yaralanacağı etimal olunan nayihəyə bərkidirdilər ki, oxu yaradan çıxaranda ucluğun qarmaqları ilişməsin. Uzun müddətə səfərə çıxan atlılar da altdan ipək yortu (şortu) geyirdilər ki, kobud paltarla çox sürtülən nayihələrini yara basmasın. Çünki, şalvarları yun ipikdən 25-30 sm. enində

¹ “Si” ehriban, mülayim mənasında idi. O vaxtdan ipək elə “si” adlanır.

əldə toxunmuş “şal” adlandırılan sərt parçadan tikilirdi. 1960 ildə belə şalvarın “dadına” baxmışam. Qılıqlayır, sürtüb yandırır....

BİY haqqında yazmaq rahat olmadı. Bunun üçün onun zaman və məkanını - yeni eradan əvvəlki 1000 illik tarixi, ipəyin o vaxtlar keçdiyi 10 000 kilometrlik transvazasiya marşrutunun tarixi coğrafiyasına tənqidi nəzər salmaq, həmçinin insanlığın ən qədim, ipəyəqədərki tarixinə və məişətinə də öteri toxunmaq lazım oldu.

Qədim insan alp çəmənliyi ilə meşə arasındakı zolaqda evlənib adam oldu. Yəni, o sürü həyat tərzindən ailə həyat tərzinə keçdi. Həmin zolaqda həyat üçün şərait nisbətən yaxşı olsa da, ilkin paltar – “əncir yarpağı”, yataqxana (mağara) ailəli adamı qane etmirdi. Burada ibtidai tikinti materialının, yanacağıın, qidalanmaq üçün meyvənin və ov heyvanının bol olması ilk ailələr üçün yaxşı imkanlar açırdı. Belə ki, koma (artıq mağara yox) və paltar (bürüncəkdən əlavə) tikmək üçün material kifayət qədər idi. Di gəl, nisbi bolluğa baxmayaraq, əhali artdıqca güclülər acizləri meşəyə qovdu. Meşədəkilər də artığını bozqıra qovdu. Savannada ən fərsiz ovçu və aciz ov adamı idi. Çölçü atı tutub minəndən (əhliləşdirəndən), onunla fərsətini (ağıl və gücünü) birləşdirəndən, uzun məsafəni az vaxtda qət etmək imkanını əldə edəndən, ağır yükü daşımağı bacarandan sonra dairənin hegemonu oldu². İnsanlıq üç zümrəyə bölündü. Dağ yarımköçəriləri, oturaq əkinçilər və atlı köçərilər. Hər birinin də təbiətdə olduğu kimi, dövlətdə, döyüşdə öz yeri vardı. Daha sonra bu üçzümrelili dairələr birləşib dövlət oldu. Elə o vaxtdan da moda yarışı başladı. Belə ki, ondan əvvəl dağlı yarımköçəri qoyun – keçi dərisindən, keçədən; çölçülər ov xəzi və dərisindən, oturaqlar bitki liflərindən (kətan, kəndir) və xəzdən geyim hazırlayırdılar. Dövlət yaranandan sonra inteqrasiya başladı.

² Atlıların bu hegemonluğu X əsrdən başlayaraq sönükləşdi.

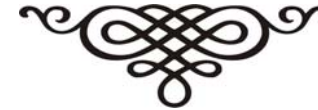
Təbəələr daha nazik, yumşaq iplik, daha qolay alətlər, ibtidai dəzgahlar, boyaq maddələrinin istehalı təcrübəsini bir – biriylə bölüşdü. Daha yaxşı geyinmək imkanı əmələ gəldi. Geyimdə də ilkin, nisbi bərabərlik prinsipi pozuldu. İpək və pambıq isə kasıb malı deyildi. Nə Qərbdə, nə Şərqdə. İpək ən çox arzulanan parça idi.

İpək haqqında Qərb ədəbiyyatında xeyli əfsanə və fərziyyələrə rast gəlinir. Yunan tarixçisi Dionisiyə görə ipək balda bişirilmiş güllərdən çəkirlirmiş. Roma şairi Vergiliyə görə hansısa yarpaqdan daraqlanmış. Roma tarixçisi Amminus Marselplusa görə ipəyi torpaqdan düzəldirlər; güya Çin torpağı yun kimi yumşaqdır, xüsusi üsulla sulayıb bəcərəndə ipək alınır. Hə. Böyük Sabir demişkən; “...Biz gərəkdir inanaq ki, kişi boylə buyurur!?”

İpəyin əcaib, gözəl, bahalı hədiyyə kimi idarəçilikdə, siyasətdə, adi həyatdakı rolu haqqında Qərbdə çox yazıblar. BİY ilə daşınan malların, “bilet alıb” sarvana qoşulan missionerlərin, səyyahların (əslində casusların), fırıldaqçıların* (onlar təbiətdə mövcud olmayan qan tərləyən Fərqan(ə) atları və yun ağacı toxumlarına sifariş qəbul edirdilər. Bəlkə də aldadanların özləri aldanmış idi.) kontingenti də məlumdur. Burda onlara toxunmayaq. Bu barədə kifayət qədər yazılıb. Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, heç kim, heç bir tacir Çindən Romaya qədər olan bütöv yolu keçməyib. Orta Asiyaya gələn ilk çinli tacir – diplomat Çyan Szyan olub. V əsr. Heç ondan sonra da çinlilər öz malını Çindən kənara özləri çıxara bilmədi. Hər kəs bir distansiya, öz distansiyasını keçib əks tərəfə aparılacaq yüklə qayıtmalıydı. Bu ciddi bir qayda idi. Ümumi qaydalardan istisnalar burda da olub. Bu yolu yalnız BİY sönlükləşəndən sonra keçib monqolların hakimiyyəti vaxtı Çinə varmış üç – beş kişidən biri də Marko Polo idi. O da çox şeyi anlamadan uydurub. Məsələn, Xanbalıq (Xan şəhəri) şəhərinin adını “kambala” şəklində yazıb. Doğrudur, kambala da balıqdır, amma.... Yoxlayan ki, olmayacaq!

Adı Çin dilində “si” adlanan ipək Qərbi Avropada sinda (syta); Volqoboyunda silik (türklərin təmiz, saf anlamında işlənən “silik” ilə eyni cür) şoloq və şolk kimi; Yaxın Şərqdə və latında sarja (sar öcə - astar ipəyi), saruq (çarıq - patava), saraji (saraçı - ipəkçi, ipək satan)³ kimi; Şərqi Asiyada (qazax, qırqız, saxa, monqol, mancurlarda) “türk” kökünə əsaslanan tarqa, torxo, turqu kimi müxtəlif adlarla tanınıb. Tarqa (ipək), torq oy (bazar), toryolqa (baza yolu), torq iş – bazar işçisi anlayışları da bu qabildəndir.

³ (“Sarasın” də həmin “ipəkçi” mənasını daşıyır. Avropada “sarasın” sözünə “xaşşaşın” - “xaşxaşdan istifadə edən”, “narkoman” mənasını verməsi, onların xoş məramından xəbər vernir

İPƏK - ÇİNİN ETİBARLI VALYUTASI

İpək Çin istehsalat mədəniyyətinin məhsulu idi.

Ümumən mədəniyyət siyasi – fəlsəfi nöqtəyi nəzərdən ən mükəmməl milli müdafiə, milli özünütəsdiiq, inkişafetdirici özünəməxsus alətlər toplusudur. Bəyənilmiş mədəniyyətin ayrı-ayrı elementlərini götürmək bəd deyil. Yad mədəniyyəti bütövlüklə qəbul edib, öz mədəniyyətindən imtina edən xalq öz simasını itirib donorun içində tamamilə yox olur. Donor xalq isə resepiəntin təkcə qenlərini yox, bütövlükdə populyasiyasını əldə etməklə verdiyindən, ölçüyəgəlməz qədər çox qazanır.

Çin də digər qədim dövlətlər kimi dövlətini üç əsas; oturaq əkinçi - maldar, atlı köçəri ovçu - maldar, yarımköçəri ovçu - maldar mədəniyyəti üzərində qurmuş, onların mədəniyyətlərindən lazımi elementləri götürüb, kompleksləşdirib yeni bir oturaq – sənətkar mədəniyyəti yaratmışdı. Bu mədəniyyətini qonşu xalqlar üçün, öz xeyrinə birləşdirici cazibə mərkəzi halına sala bilmişdi. Bu özünəbirləşdiricilik amilindən istifadə onun siyasi dominantı kimi indi də qalmaqdadır. Bu güclü mədəniyyətin qabağında (donorun nəzərincə) çox da yüksək olmayan özəl mədəniyyətindən möhkəm yapışmış xalqlar duruş gətirə bilərdi. Məsələn, atlı tabqaçlar, qədim uyqurlar (hazırkı uyqurlar qədim uyqurların adını alsa da genini daşımır) və sairə öz dövründə müharibədə Çinə qalib gəlsə də, onun içində əridi. Çin onların hərbi vərdişlərini itirmələrinə bilərəkdən mane oldu. Onların hərbi təcrübəsindən hunlara, syanbilərə, göy türklərə, monqollara qarşı istifadə etdi. Ayrı-ayrılıqda hər birinin əhalisi Çin əhalisindən iyirmi – əlli dəfə az olan, bir – birinə rəqib iki – üç türk dövləti həmişə vardı. Bununla belə, hər biri Çin İmperiyasına diz çökdürə bilmişdi (hun, syanbi, tanqut, göy türk, uyqur, monqol, mancur). Bunlardan Çin rahatlığına, mədəniyyətinə aludə (tabe) olmayıb öz torpağına dönən xalqların (hun, göy türk, monqol) tarixi daha şərəfli və

davamlı olmuşdur. Türklər Çinin Şimal və Şimali Qərbində yaşamaqla onu bir növ mühasirədə saxlayırdı. Çin qərblə ticari - mədəni əlaqəyə girə bilmirdi. Çin sitasətinin xərcləri - türklərin bir-biriylə müharibəyə təşviqi, at və atçılıq ləvazimatının alınması, müharibə təzminatları, sülhün təminatı deşikli qızıl pulla⁴ yox, ipəklə ödənilirdi. Çində qızıl istehsalı çox zəif idi. Onun da alınmasına ipək sərf olunurdu. Bir sözlə ipək etibarlı Çin valyutası olsa da türkün əlindən keçirdi. İpəkdən sonra Çində meydana çıxmış kağız da onu valyuta kimi əvəz edə bilmədi. Beləliklə, belə deməyə əsas yaranır ki, ipəyi Çin istehsal etsə də monopolist imkanları türkün əlində idi.

⁴ Çinin metal pulları şayba kimi dəlikli disk şəklində buraxılırdı. Pulları mığa (piştaxtada), yaxud ipə keçirilmiş halda saxlamaq itkinin qarşısını alırdı.

UNUDULMUŞ “HƏMZƏ” VƏ ASAR

M. Ooşqarının “Kitabi Lüğət Türk” əsərini, “Qədim türk lüğətini” və “Türk dillərinin etimoloji lüğətini” (tərtibçilər E. Sevortyan və kollegiya. rus dilində) nəzərdən keçirəndə dərhal məlum oldu ki, sonuncuların “həməzi” yoxdur. M. Qoşqari tərtib etdiyi “Divani Lüğət Türk” əsərində araşdırmanı “həməzə” hərfindən başlamışdı. (“Həməzə” işarəsi üstünə qoyulduğu hərfin (saitdən əvvəl, yaxud sonra) düzgün səslənməsini təmin edir. “Həməzə” vaxtı oxuyan fəvqə – təbii olaraq səs telləri ilə nəfəs yolunu bağlayır və ani olaraq qısa təzyiqlə açır. Nəticədə saitin əvvəli, yaxud sonu qısa və kəskin səslənir. Burda “həməzi” diqqəti çox da cəlb etməyən, kiçik cızığa oxşayan vurğu (˘) işarəsiylə əvəz edəcəyik⁵. “Həməzə” işarəsi ilə başlayan sözlər adı çəkilən lüğətin ümumi həcmnin böyük hissəsini təşkil edir. E. Sevortyan əsasən “Divani Lüğət Türk-dən” faydalanıb, rus dilində “Türk dillərinin etimoloji lüğətini” tərtib edərkən, “həməzinin” türk yox, ərəb dilinə aid olduğuna əsaslanaraq, bu nizamı pozdu. Bu pozuculuq nə birinci, nə də axırıncıdır.

M. Qoşqari “həməzə” ilə ona görə başlamışdı ki, o türk dilləri fonetikasi üçün də xarakterik idi. “Həməzə” türk dilinin əsas qanununa – Ahəng qanununa xələl gətirmir. Başqırdların, tatarların, xakasların, tuvalıların arasında yaşamış, türko-logiyaya biganə olmayan bir adam kimi deyə bilərəm ki, onların dilində “həməzəli” elementlər dilimizdəkindən daha çox qalıb. Ərəb mədəniyyətinin və dilinin ekspansiyasına görə “bizim həməzə” zəifləmişdi. Hind – avropalılar mövcud tarixi mənbələrin əksərinin öz dillərində olmasından, hazırda heqemon olmalarından, ideologiyanın əsası olan tarixə (etnoqrafiyaya) daha çox vəsait ayıra bilmək imkanlarından istifadə

⁵ “Həməzə” adı hərf kimi də işləndiyindən, diakritik işarə sayılmır.

edərək saxtakarlığa, saymamazlığa yol veriblər. Bunun biri də digər xalqların tarixindən, fonetikasından bəhs edəndə, tərcümə işlərində “həməzəni” “X (“K”, “Q”) hərfi ilə əvəz etmələridir. Elə biz də az səhv eləməmişik. Sovet dönməndə belə bir fikir formalaşmışdı ki, türk dili olaraq azərbaycan dili hərbi işə yaramır. Məsələn, “Ayda!” (“İrəli!”) və “Uraq!” (“Düyüşə!”; “Vuraq!”) komanda sözlərinə, uyğun olaraq “H” və “V” hərflərini əlavə etməklə bir növ “həməzəni” əvəz etməmişik. Düşünürəm ki, “həməzə” ilə başlayan ilkin “as” (bacarıqlı) etnonimindən törənmiş “as ar”, “as biy” etnonimlərində də “həməzə” “X” və “K” hərfləriylə əvəz olunub. Nəticədə saxta “xazar” və “kaspi” etnonimlərini yaratmaqla “Azərbaycan” toponiminin əsası olan “as” etnonimini gizlədiblər. “Xazar” yox, “Azar”! “Kaspi” yox, “As biy (bəy)”! Bunu bildik. Amma, bu konsepsiya hələlik qəbul olunmadığından məsələnin həlli üçün istifadə etdiyimiz tarixi qaynaqlarda olduğu kimi “Xəzər” etnotoponimindən yararlanacaq.

Tarixşünaslıqdan (əsasən hind – avropa mənbələrindən) öyrənirik ki, xəzərlərin etnoqenezi (əcdadları) məlum deyil. Özləri III əsrdə peyda olub. Xəzər qapısı (Dərbənd) onların adınadır. Özünə varyaqların simasında yeni himayədar və xristianlıq simasında ruhi ata tapan Kiyev xaqanlığına XI əsrdəki məqlubiyyətdən sonra Xəzər Xaqanlığı bütün populyasiyası ilə qeybə çıxıb. Genosidə məruz qalmadan(?). Güya, xəzərlər haqqında ilk yazılı məlumat K. Baqryanorodniya (X əsr) məxsusdur: “Kavarlar xəzərlərdən törəyib⁶”. Güya xəzərlər dəfələrlə Azərbaycana hücum ediblər. Əksər hallarda, daxili problemlərə görə tez də qayıdıblar. Xəzərlər bəzi köhnə

⁶ Kavarlar yunanlardan qabaq məlum idi. Finikiyalılarla eyni vaxtda yaşayan dəniz xalqı olub. Türk sözü “qab”-“gəmi” mənasındadır. Müqəddəs “Tövrata” görə Nuh peyqəmbər Allahın köməyi ilə canlıları, hər növündən bir cüt - erkək və dişi olmaqla “qabcıqda” – “kovçeçqdə” xilas edib.

qaynaqlara görə güya erməni əsillidir, güya gürcü əsillidir, farsdır... filan. Bunlar ki, xəzərlər tərəfindən qismən ram edilmiş vassal xalqlar idi! Əsasən Əfqanıstan və Pakistanda yaşayan hazırki xəzərlər haqqında internetdə yazdıqları da ürəkaçan deyil. “Xəzərlər... irandilli, monqoləsilli şialərdir. Sayları 7000 000 nəfərdir”. Tarixin özü ilə mübarizə aparan hindavropalılar və onlara uyanlar belə deyib. Hərə bir tərəfə dartışdırır, tapdayır.... hanı bunun sahibi!? Bəs Xəzərlər özləri nə deyib?

Xəzər hökmdarı Yusif (İosif ben Aaron) məktubunda Əndəlus (İspaniya) xəlifəsinə yazıb ki, xəzərlər Nuh törəməsi Toqaramın on oğlunun yeddincisindən əmələ gəlmiş nəsilidir. Böyükləri Avior, Turis, Avar, Uquz, Bizil (Barsil), (pozulub), kiçiklərinur (pozulub), Bulqar, Savirdir.

Kaspilər. Güya onlar da heçdən peyda olub, yaşayıb, IV əsrdə qeyb olub. Klavdiy Elianda (II əsr) “Kaspi torpağı (ərazisi) ifadəsi var. Özləri də çoxdan varmış. Çünki amazonlarla, skiflərlə qonşudurlar (olublar). Kaspi qapısı (Dərbənd) onların adınadır. Qafqaz dillidirlər.... Huri (Qafqaz) dillidirlər.... Midiyada, Atropatenada, Albaniyada yaşayıblar....

İndi biz nə deyə bilərik? Yuxarıda “həmzəmizin” unudulmağından, onun çox vaxt “x”, “k”, “q” hərfləri ilə əvəzlənməsi qeyd olunub. Qalır “azar” və “as biy (bəy)”. Xülasə, onlar “as” idi. As ər. “As” sözü bir neçə mənada işlənib. Ən çox da “bacarıqlı” mənasında. İndi elə bu mənada işlənir. Məsələn; “as – təyyarəçi”.

Xəzərlərin və digər türklərin Azərbaycana “hücumlarını”, tarixləri mübahisəli olduğundan yuvarlaq rəqəmlərlə göstərək:

Barsillər və xəzərlər 390-400-cü;

Hunlar 450 – 460-cü;

Saraqurlar 460-470-ci;

Sabirləq 520-530-ci;

Sabir və xəzər 550-560-ci;

Göy türklər 620-630 – ci;

Xəzərlər 710-720; 790-800-ci,

Səlcuqlar 1050-1060 – cı və s. illər.

Dediklərindən bu “təsavüzkarların” hər biri Azərbaycanın (Albaniyanın, sonradan Şirvanşahların) Cənub, yaxun Qərb sərhədində vuruşub, canlı qüvvələrinə böyük ziyan vurmada, hansısa səbəblərə görə çıxıb gediblər. Bəs niyə bu “işqalçılar” Albaniyanı talan eləmədi? Xeyir ola? Çünki, onlar da as idi! Asar! Asarlar da “işqalçılar” kimi BİY-na xidmət edir, qoruyur, ondan qazanırdılar

Elə həmin hindavropalı müəlliflərin yazdığından anlamaq olur ki, Albaniya böyük ordu saxlamırmış. Elə Xəzər xaqaqlığı da. Silahlı qüvvələri əsasən sərhəd qarnizonlarından və daxili mühafizə qüvvələrindən ibarət idi. Anlamaq çətin deyil ki, ziyan çəkən BİY-na ziyan vuranlar olurdu. Deməli, onlar əslində köməyə gəlir, döyüş tapşırığını yerinə yetirəndən, BİY-na təhlükəni ləğv edəndən sonra gedirdilər. Əlbəttə, bu ucuz başa gəlmirdi. Ordu saxlamaq, müharibə aparmaq çox bahalı işdir. Fikir verin, ikinci dünya müharibəsindən sonra qısa müddət ordu saxlamayan, məğlub Almaniya və Yaponiya hansı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə qalxdı.

Başqa suallar da var.

Allbanlar Böyük Əhəməni ordusunu tərk edib Makedoniyalı İskəndərin balaca ordusuna qatıldı. Xeyr ola? Məlumdur. Əhəmənilərin bu padşahı da başını qan tuluğuna salmağa hazır idi. Onun üçün də “Tomiris tuluğu” tapılırdı.

Makedoniyalı İskəndərin yaxın qonşuları, hind avropalı müəlliflərə görə “ən yaxın düşmənləri” olan xırda Epir, Meziya (Mediya), çarlıqları toxunulmamış qaldı. Nə əcəb? Ona görə ki, bu “skiflər” BİY-nun gömrük (alba) hissələri idi (Balkan Alpi (dağlar) ordakı Albaniyanı ikiyə bölmüşdü).

Qafqazın qədim tarixinə aid xəritələrin çoxunda Dərbənddən Bakıya, bəzində Ələtə qədərki ərazi ağ qalır. Xeyir ola? Çünki, ərazi adı dövlətə yox, böyük dövlətlərin süzereni olan BİY-na, Böyük ticarət imperiyasına məxsus idi.

Əslində ona geniş ərazi lazım deyildi, dünyanın bütün bahalı bazarları onun ərazisi idi. Onunla təmasda olan yaxşı qazana bilirdi.

Romalılar döyüşü udanda da Qobustandan Şimala keçmədi. Nə əcəb? "Azmışdılar". Elə ona görə, nə qədər uzatsalar da, evə qayıdan kimi cəzalandılar. Bəlkə də, müharibə xərclərini öz dövlətləri çəkib.

Kiçik Abşeron yarımadasında müxtəlif dinlərə, təriqətlərə, dillərə mənsub adamlar ayrıca ailə (kənd) kimi olsa da sıx qonşuluqda yaşayırdılar. Kənardə yer qəhət deyildi. "Öz evlərində" olan qeyri-tüklər də qonaq olduqlarını unutmurdular. Xeyr ola? Çünki, onlar da BİY-nun işçiləri idilər. Yəni asarların ksenofilliyi (qonaqsevərliyi) və tolerantlığı öz yerində, bu halda BİY-na, albanlara lazım adamlar idi.

İPƏK PRAQMONİMLƏRİ

Yuxarıda adları çəkilən lüğətlərdən məlumdur ki, "Alban"(alman) etnonimi, yəni "alba" (alman) sözü "rəsmi xidmət", "vergi"(gömrük vergisi) mənasındadır. Xeyli sonra "alba" – "gömrük" sözü rəsmi təsdiqləyici möhür mənasında olan "tanbaq" (tamqa) ilə əvəzləndi. "Tambaq" ilkin olaraq tanınması üçün heyvanın boynuna bağlanan dəri parçasına qoyulan ad idi. Tanbaq – tamqa – tamqa işi – tamojni. Sonradan bu "tanınma bağı" qızdırılmış metalla hevan dərisinə qoyulan nişan – damğa ilə əvəz edildi. Yalnız rus mənbələrində hallanan qədim Tmutarakan şəhəri "çoxlu tarakan" yox, "Gömrük türkləri", yaxud "Tamba tarkan" - "Gömrük rəhbəri, idarəsi" anlamından ola bilərdi. "Tarkan" sözü ilkin olaraq "dini rəhbər" mənasında işlənib. Şaman hər ulusda ola bilərdi, tarkan isə monarx (vahid dini rəhbər) - dövlət rəhbəri, dövlətin dini rəhbəri idi. Astarخان da asların tarخانı idi. Daha sonra bəzi dövlətlərdə həmin "damğa" dəri satanların mal yarlığı (etiketi) kimi dərinin kənarına kömür tozu ilə birlikdə bişirilmiş piylə qoyulan işarə - "gömrük" ilə əvəzləndi.

Şərqi Qazaxıstan, Qafqaz və Balkan Albaniyalari əsas gömrük mərkəzləri kimi daha mükəmməl qorunurdu. Beləliklə, aydınlaşdırdıq ki, "Alban" etnonim yox, praqmonimdir. Yəni, məşquliyət, ixtisas adıdır. Asarların BİY-na görə etnonimə dönmüş, yol boyu bir-birinin yaxınlığında, yaxud iç-içə yaşamış əsas praqmonimləri bunlardır:

Alban - gömrük.

Cındar (Junqar) – çin adamı. Əslində çin malları alverçisi. BİY-nun tacir – dəllalları.

Çol (jol, qol) – yolçular. BİY-da tacirlərin, malın müşaiəti və mühafizəsinə, yolların, körpülərin abadlığına cavabdehlər.

Basar (batar, patan) qüdrətliyə. Ayri – ayrı silahlı sərhəddi, kəşfiyyətçi dəstələri⁷ basarlardan təşkil olunurdu.

Balkan (balkar, bolqar) – “şəhər adamı” mənasında meydana çıxıb. Əsas albanlığa aid şəhərlərin, şəhərdə asayişin, oradakı ambarların qoruyanları.

Subar (şabar) – su adamı. Su nəqliyyatının təşkilatçıları, su yollarının, qayıqların mühafizəçiləri.

Bu praqmonimlər (alban, cındar, çol, basar, balkan, subar) toponimlər şəklində Çindən Romaya qədər, bütün BİY boyu yüzillər ərzində yaxşıca tapdanmış cığır kimi qalmaqdadır.

İndi bir qədər geniş.

Albanlar. Qədimdən albanların Çindən tutmuş Britaniyaya qədər bütün böyük ticarət yollarına nəzarət etdiklərindən elə yolun kənarında da məskunlaşmışdılar. Əsas funksiyaları tacirlərdən gömrük vergisini almaq, lazımı ünvana çatdırmaq, gömrük nəzarətini həyata keçirmək, habelə məlumat bazasını sorğuya hazır vəziyyətdə saxlamaq idi. Milli tərkibi rəngarəng olsa da aparıcı etnos asarlar və onların törəmələri idi.

Çindarlar. Çin malı ilə işləyən tacir dəlallardır. Bolqarların tərkib hissəsinə aid cayırlar. BİY-na aid digər praqmonimlərin daşıyıcıları ilə yaxın qonşuluqda yaşayıblar. Cinni, Junqar, Şonqar, Cindar kimi etnonimlərlə yadda qalıblar. Cindarlar Qazax və uyqur albanları, türkmən balkanlarındakı (Türkmənistanın Balkan yarımadası) albanlar, Qafqaz albanları, Balkan albanları ilə yanaşı məskunlaşmışlar. Onlar Gürcüstan və Ermənistanda məşhur zadəgan Çənbakuriani, Orbeli və Mamikonyan soyadı ilə qonşularımızı şərfəfləndiriblər. Azərbaycanda isə qohum xalqlar içində toponimlərdən əlavə bir iz qoymadan əriyiblər. Əlbəttə, ərəblərin ağalığı dövründə “cin” adı ilə populyar ola bilməzdilər. Burada Meot (Azov) dənizi ətrafı xalqlardan danışmağa dəyər. Əsasən üç xalqdan

⁷ Digər türklərdə sərhəddilər “ucar” (uc ər), kəşfiyyətçilər “gizir” (gizli ər) adlanırdı.

ibarət idi. Dondar-çarvadarlar, yükü öz heyvanları ilə daşıyanlar; sindlər (çindarlar) - ipək taciri və dəllələri və malın yerli istehlakçılara (konkret ünvana) çatdırılması ilə məşğul olan dasxılar. Çox güman ki, adların asca (azərbaycanca) olması diqqətinizdən yayınmadı. Azovətrafi problemlərə bir də qayıdacaq. İndi çindlərin (sindlərin) burda da yaşadığını göstərmək lazım idi.

Çollar.

Bu adın birinci hərfi fişilti ilə səsləndirildiyindən müxtəlif türklərdə müxtəlif cür yazılıb (jul, yol, çul, çel, şol, şor və s.). Vəzifələri yol təsərrüfatını saz saxlamaqdan, sel suları sakitləşəndən sonra yolları, körpüləri qaydaya salmaqdan, yolun asayişini üçün yaxın kəşfiyyət işi aparmaqdan ibarət idi.

Basarlar. “Qələbəyə qadir”, “qüdrətli” “qorxunc” mənasındadır.

Ən maraqlı və ən diqqətəlayiq etnopraqmonimdir. Türklərdə “T-S” qanunauyğun keçidinə görə. “batar”, “batır”, “patan” kimi də səslənib. Bolqarlardan törəmə sayılır. Tarixşünaslığda müxtəlif adlarla hallanırlar. Basarları

Evsey Panfila “Basariya”,

Pliniy “Basilid”,

Pomponiy Mela “Basilixon”,

Dionisiy Periqet “Basil”,

Heradot “Bus tayfaları”,

Strabon Basian “Basian”,

Moisey Xorensi “Basqam” adlandırılırlar.

Basarlara aid toponimlər bütün BİY boyu Cunqar qapısı (Qazaxıstan – Çin sərhəddi) Basqandan başlamış, Türkmənistan Balkanındakı Basalak, Simali Qafqazdakı Basqun (Dərbənd), Fessaliyanın Bosfor qapısından keçərək İtaliyanın Basilikatına qədər davam edib.

Basarlardan Azərbaycanda qalan qoşa toponimlərdən onların hansı tayfalardan ibarət olduğu bilinir. Dəvəçi bazar, Gəncə basar, At basar, Zəngi basar, Asta bazar, Çel basar,

Kerbi basar, Vedi basar, Qarni basar və s. Bura Qərbi Azərbaycandakı (haz. Ermənistan) basar toponimlərinin də bir neçəsi daxil edilib. Bu və buna oxşar toponimlər (Gəncə və Dəvəçini çıxmaqla) Atropatenanın şimal sərhədi, sonra Kiçik Asiyanın Qaradəniz sahili boyu Batum da daxil olmaqla Bosfor boğazına qədər düzülüb. Yeri gəlmişkən, Qafqaz dağlarının damı sayılan Bazar düzü ticarət üçün münasib olmasa da rus tarixçiləri onun etimologiyasını «Торговый площадь», yəni “Ticarət meydanı” kimi açıblar.

Bulqarlar. Buluq, bulmuş “təcrübəli”, “bərk-boşdan çıxmış” mənasındadır. “As”, “türk” kimi “bulqar” da konqlometativ addır. Basar, basil, suvar, çakar, belencər, çol (jul), kutigur, asgil bulqarların tərkib hissələri idi. Varisləri balkarlar, bolqarlar, kazan tatarları sayılır. Makedoniyalılar 1945-ci ilə kimi özlərini bolqarların tərkib hissəsi sayıblar.

Qara dənizin şimalındakı çöllər bulqarların ilkin vətəni sayılır. Şimalı Qafqaz və Volqaboyunda⁸ bir neçə dövlət qurublar. Orta Asiya və Qazaxıstanda izləri qalır. Yeri gəlmişkən, bulqarların, daha doğrusu, onların bir hissəsi olan savarların Oş şəhəri yaxınlığında Biləsuvar-dəbə adlı şəhəri BİY-nun ən böyük məntəqələrindən biri olub.

“Kesar” hökmdar rütbəsinin “Xəzər” etnonimindən götürüldüyünü güman edənlər kimi “Basilevs” (İmperator) rütbəsinin “Basil” ilə eyni “Basar” etnonimindən əmələ gəldiyini söyləmək olar. Bunun üçün əsaslar var;

Tarixşünaslıqda qədim Yunanıstanın, Vizantiya İmperatorları, Skifiya və Bospor hökmdarları “Basilevs” adlanır. Skifiyanın “As kut” (“as köklü”, özünüadlandırma) türk əsilli olduğu artıq bizdə qəbul olunub.

Tarixşünaslıqda “Basilevsin” “Koironosdan” üstün olduğu bildirilir. “Koironosun” əldə olan ədəbiyyatda yunan və latın dilində vəzifə, səviyyə mənasını bildirən analoquunu tap-

⁸ Volqa çayı onların adını daşıyır.

madım. Əyər o türk dilində deyilən kimi (vəzifəyə) “qoyulan”, yaxud (dövlət atributunu) “qoruyandırsa”, əyalət hakiminin yaxud dini rəhbərin bu cür adlandırılması anlaşılan deyil. Balkanlarda “kayran”(çayran) adlı tayfa olub. Onu vəzifə adı ilə əlaqələndirmək cəhdi nəticə vermədi. Qaradəniz – Balkan yarmadası bölgəsində V əsrə qədər yalnız hindavropa əsillilərin yaşadığı qəti şəkildə bildirilir. Skiflərin farsəsilli osetin (alan), sindlərin hind olduğunu sübut etməyə xidmət edən xeyli iş görülüb. Hindavropalıların bu bölgədə yaşadığını inkar etmədən, ordakı türk onomastikasını nümayiş etməyə dəyər. Adın “nəsil” adı olduğunu bildirən “an”, “qan”(adaman, balqan, kayran, marusan, saban, şerdan); “el” adını bildirən “el”, “ul”, “il”, “ul”(azil, bezil, denzel, karbil, kabil, buttiel, sikul, qusul); “ailə”, “ev” adını bildirən “ay”, “ey”, “eyv”(sapey, oleyv, baqeyv, savoay, basilioy, trayv, epsey); “övlad” mənasını bildirən “oq”, “uq” (azoq, bozuq); “milli mənsubiyyət” mənasını bildirən “ar”, “er”, “ur”(piroqer, kabar, tavar, maqar, druqer, miur, çeker, tevker) sonluqları mütərizədəki adların türkəsillilər tərəfindən verildiyini göstərir. Kiçik Asiyada da analoji adlar vardı. Sübut üçün elə Kiçik Asiyanın şimalındakı Bifiniya çarlığının hökmdarlarının adlarına nəzər salmaq kifayətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Balkan, Qaradəniz tayfalarının bəziləri yeni eradan əvvəl XIII əsrdə Hett İmperiyasına, Misirə, onların qonşularına acı günlər yaşadan “vəhşi dəniz xalqları” kimi tanınıb. Mütərizədə adları sadalananlardan başqa, etnonimləri bu kateqoriyaya uyğun gəlməyənləri də vardı (budin, kenik, di, ben, marusen, biston, kikon, odri, get, gel). Çox güman ki, bu müxtəlif dilli tayfaların dini mənsubiyyəti də müxtəlif idi. Məsələn, yunan yazısının (qraflkasının) icad edən yəhudi Aqanarın oğlu, hər b Allahı Aratla vuruşmuş Kadım imiş. Unutmayaq ki, qədimdə yəhudilik milli yox, dini mənsubiyyət anlamında idi. BİY – da iştirak edən yəhudilərin as(ş)kinaz adlandırılması da təsadüfi deyil. Müqəddəs Tövratda Alp dağ-

larından şimaldakı əhali “aşkinaz” adlandırılmışdı. Yəhudilərdə ayrıca bəhs olunacaq. Aşkinazlar istisna olmaqla, bütün bu sadalanan etnoslar güya sonradan yunanlaşıb. Ona görə yunanların söz ehtiyatı millionlarla, digər xalqların isə minlərlə, on minlərlə ölçülür. Bu fikir Avropada dəstəklənir. Belə çıxır ki, yunan istənilən sözü özününki hesab etsə, təəccüblənən qınanar.

Qədim müəlliflər madyansağan skiflərdən elə yazıblar ki, sanki özləri görməyib, haqqında hansısa gopçudan (bağışlayın) eşidib, qorxub, sonra da çəkinə-çəkinə ara qarışdırıblar.

Totalım təkdöş amazonkaları (“amast” yunan dilində “döş-süz” mənasındadır), kentavrları məqsədəuyğun olmasa da, nağıldan götürüblər. Bəs “...budinlərin paytaxtı Qeloy...” necə olsun!? Yarımköçəri budinlər milli mənsubiyyətə görə iberlərə yaxın, yüksək alp çəmənliyində xırdadırnaq (qoyun, keçi) saxlayan tayfa, oturaq gel meşə əhli və əkinçi idi. Məntiqi görünür. Belə nyuanslar çoxdur. Azov dənizinin onomastikasına nəzər salaq. Onu latınlar “Palus Meotis” (Meot bataqlığı), skiflər “Karqaluq”, türklər “Azak dənizi”, Genuya və Venesiya əhli “Marre dell Zabacche”(sabaq)... adlandırıblar. “Azov” hidroniminin etimologiyası: güya bu ad dənizdə ölmüş poloves knyazı Azumun adındandır; güya çərkəzlərin “uzev” (dar) sözüdür; güya skiflərin “az-ok” qəbiləsinin adındandır. Sonuncu “az oba” da ola bilərdi. “As obasının” (as vilayətinin) mövcudluğu unudulub. Skiflərdən əvvəl buranın “farsdilli Kimmeriya⁹” adlanması isə unudulmayıb.

Qara dəniz. Rus dilli ədəbiyyatda (yunan dilindən) Qara dəniz “Pont Kimmeriyskiy” – Kimmer (qəmər) dənizi kimi, həm də “Pont Aksinski” - Qonaqsevmez dəniz kimi hallanır. “A” – inkar, “kseniya” – qonaq. Amma, “Aksin” hidronimini

⁹ Kimmerlərin türkdilli olmasını Avropada “təftişkar etnoqraf kimi tanınan - ən çox tanınan da elə odur-mərhum professor Q. Qeybullayev sübut etmişdir.

hazırda Don çayının qolu olan, vaxtiylə Azov dənizinə ayrıca tökülən Aksu çayının adı ilə bağlamaq daha məntiqi olardı. Maraqlıdır ki, ”Pont” sözünə oxşar türklərin “bonduq” - türk dilində “bulanıq”, “tutqun rəng almış” kimi “Pantikapey (Kerç) boğazına” yeni, daha düzgünü “Qara dənizə açılan qapı” mənasını verərdi. Yunanlar Pantikapeyin “balıq yolu” mənasında olduğunu iddia edirlər. Axı, ətraf xalqlar balığı “ixtium”, “riba”, “moi”, “buluq” adlandırırdu.* (“Bu” qədim türklərdə “su” mənasında idi. “Bulaq” kimi.)

Bosfor, güya “inək keçən dayaz yer” mənasını verir. “Boo” – inək, “farsua” – keçmək. Bunun türk variantı da var. Belə ki, inək keçən yerdən “bozov da bara” bilər. Bozbar. Boş söhbətə oxşayır. Çox güman ki, söhbət basar etnotoponimindən gedir. Elə “Bizans” da o qabildəndir. Əfsanəyə görə Bizans şəhərinin əsasını yeni eradan əvvəl Zevsin bic nəvəsi Bizans (Vizant) qoyub. Bizasa olan ögüyü münasibət (bic nəvə!) onun yad tayfadan olduğundan xəbər vermirmiş!

Mövzudan kənar kimi görünsə də yeni eradan əvvəl II minilliyin ortalarında püskürmüş Santorin vulcanından danışmaq lazımdır. Bu vulkan insanlığın gördüyü vulcanların ən müdhişi olub. 1800 metr hündürlüyə malik dağdan xəritədə ayparaya oxşar kiçik Tira (Fera) adası (krateri) qalıb. Epi-sentrdən min kilometr radiusda yer səthi dağıntıya uğrayıb. Neft, qır (bitum) vulcanlarının alışması ilə Ərəbistan yarımadası və Şimali Afrikanın savannalarını yanıb, bir hissəsini sement kimi kimyəvi xassəyə malik vulcan tozu ilə örtüb.* (Sonradan fironlar əmri ilə bu küldən pıramida tikintisində istifadə etməklə həm də keçmiş mümbit ərasini təmizləyiblər). Həzrəti Yusifin¹⁰ vaxtına düşən yeddi illik quraqlığın bu dövrə aidiyatı o qədər də şübhəli görünür. Vulkanın təsirindən

¹⁰ Qədim yəhudi dilində peyqəmbərin adı türk hərbi rütbəsinə oxşayır. Yuzarsi-yüz arçi-yüz əskərin başçısı-yüzbaşı.

100 metrden¹¹ də hündür dalğalara malik sunami və Kiçik Asiya dağlarındakı yatmış vulkanların da aktivləşib, buzlaşma dövründən qalmış minillik buzlaqları bir neçə dəqiqəyə əritməsi birlikdə “növbəti Nuh daşğınınə” səbəb olmuşdur. İlk növbədə savvannalarda, dənizsahili ovalıqlarda yaşayan atlı nəsillər və dənizçi finikiyalılar məhv olmuşdur. Elə dağıntılar yaratmışdır ki, 100 ildən sonra belə yəhudilər 100 kilometrlik məsafəni qırx ilə keçməyə nail olmuşdular.

Bütün bunları deməkdə məqsəd Basarların nümunəsində türkdillilərin Yaxın Şərqdə, Balkanlarda ta qədimdən yaşadığını göstərməklə Böyük İpək Yolunun əslində Böyük Türk Yolu olduğunu sübut etmək idi. Bu prinsipə aşağıda da əməl olunacaq.

Hər yeni nəsəl, xalq həyatını özündən əvvəlkilərin təcrübəsi üstündə qurub. Yunanlarda da elə. Lakin, yunanlara təcrübə verənlərin, demək olar ki, hamısı Santorin vulkanının törətdiyi kataklizmada məhv olmuşdu. Onların təcrübəsi, elmi nailiyyətləri, daşğından dağılmamış daşınmaz əmlakları yunanlara qalmışdı.

Bütün bunlardan tam arxayınlıqla demək olmur. Türk dillərindən fərqli olaraq hind-avropa dilləri o qədər sürətlə dəyişir ki, özləri də dediklərinə şübhə ilə baxırlar.

Maraqlıdır ki, türklər oğulları ilə bərabər cəsarətinə, vuruşqanlılığına görə heyran olduqları sevimli heyvanlarına da “Basar” adını veriblər. Orta Asiyada quyruqsuz it cinsi Basar (qurdbasar), Uralın (Qafqazın, Pamirin) qısaquyruq vəhşi pişik növü “basak” (vaşaq), qısaquyruq ev pişiyi Bolqarıstanda “besik”, Rusiyada “vaska” adlanır.

Nisbətən xırda, rahat əvəz olunan zümrələr də vardı. Məsələn, qaxarlar, xaçmataklar – yolda qidalanmaq üçün istifadə ediləcək qurudulmuş ərzaq, yük heyvanları üçün yem (yulaf, arpa) təchizatı ilə məşğul idi.

¹¹ Təsəvvür və müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 11.03.2011 tarixli Yaponiya sunamisinin dalğalarının hündürlüyü 9 metr olub.

Əhali artdıqca BİY-da işləmək istəyənlərin arasında rəqabət də artırdı. BİY-da varlanmış tayfalar mal-qarasının sayını artırıb, geniş əraziləri zəbt edib, albanlıqdan uzaqlaşib öz dövlətlərini qururdular. Bir qisim “artıq” adamlar isə əkinçiyə, sənətkarlığa üstünlük verib, oturaq həyat tərzinə keçirdi. Hind – avropa tarixçiləri hər hansı konkret türk xalqına onun iranəsilli olduğunu sübut eləməyə çalışır. Amma, bu “düsturu” cəmi türklərə şamil eləməyə cəsarət eləmir. Əslində ilkin çölçü ata minib hegemon olandan bir qədər sonra dünya onlara dar göründüyündən ilxıları üçün daha geniş əraziləri zəbt edirdi. Başqa proses də gedirdi. Köçdən geri qalmış, yaxud ot tədarükünə görə tayfadan uzaq düşmüş ayrı – ayrı ailələr, kifayət qədər ərazisi olmayan tayfalar, riskli həyat tərzindən bezib qarantiyalı həyat axtaranlar, ehtiyat qida problemini həll eləmək üçün köçəri əkinçiliyə keçirdi. Sonra da olurdu oturaq əkinçi. Bu təbii seçmə atlı köçərilərin ruhi və fiziki güclülüyün təmin edirdi. Ona görə inamla demək olar ki, heç bir köçəri etnosun əcdadı hind – avropalı olmayıb. Yaxın ərazidə yaşayan digər qədim etnoslar da BİY-da albanların tərkib hissələri kimi fəaliyyət göstərdiklərindən onlardan ayrıca bəhs etmək məqsədəuyğun görünmədi. Lakin, özünün sivilisasiyanın inkişafı tarixində fəvqəladə rola malik olduğundan bəhs edən hindavropalı yunan, fars, ermənilərin BİY-dakı sıfırdan uzaq olmadığını da göstərmək lazımdır. Yəhudilər BİY-dakı iştiraklarını qabartmasalar da bu yolda ləpirləri qalıb.

Yəhudilər.

Ərəblər kimi semit əsillidirlər. TaNaXa¹² görə yəhudilər Azarın¹³ ailəsində y.e.ə. XXI əsrdə Şumerin Ur şəhərində doğulmuş “xalqlar atası” İbrahim peyqəmbin oğlu İsaakdan törə

¹² TNX aqronimidir. BMT, ABŞ kimi mürəkkəb sözlərin baş hərflərinin ardıcıl düzülüşündən əmələ gələn söz. TaNaX toplusu Tövrat, Talmut daxil olmaqla hədis - rəvayətlər, qanunlar, nəsihətlər toplusu olan 24 kitabdan ibarətdir.

¹³ Terax, Farrax, Azar – eyni adamın yəhudi, xristian və İslamdakı adıdır. Hamısı da “bacarıqlı adam” mənasındadır.

yiblər¹⁴. Azarın ailəsi əvvəl Arana¹⁵, sonra da Xanaana köçüb (qovulub), yerli əhaliyə qarışıblar. Qeyd olunmalıdır ki, yəhudilərdə başqa xalqın nümayəndəsi ilə evlənmək məsləhət görülmür. Çünki, arvadı yəhudi olmayanın uşağı da yəhudi sayılmır. Yəhudini yalnız yəhudi qadın doğa bilər. Yəhudi olmaq istəyən xüsusi Qiyur qaydalarına əməl edib, yoxlanıb, mərasindən keçməlidir. Yəhudiliyini itirmiş şəxslərin öz dininə qayıtması isə “xazara be şiva” (xəzərdən özünə?) qaydasına əsasən həyata keçirilir. Belələri cəmiyyətdə yüksək mövqe tuta bilməzdi. Kanaanda yerlilərlə qarşıdurmadan sonra yəhudilər qul halına düşüblər. Əksər xalqların “uşaqlıq, yeni-yetməlik” dövrü əsarətdə keçib. Misir təcavüzü nəticəsində ağaları ilə bərabər əsir düşüblər. Yeni ağaları onların qul statusunu ləğv eləməsə də, düşmənin düşməni kimi yəhudilərlə yumşaq davranıblar. Onlara etibar edib əvvəl bazarda, sonra sarayda, idarəçilikdə işlədiblər. Misirin qanunlarına görə qulun qiyməti ödənilsə, azad buraxıla bilər. Yəhudilər bundan istifadə edib, özlərini, soydaşlarını azad edib, əvvəlki məsuliyyətlərində qalıblar. Tezliklə elə varlanırlar, idarə işlərinə elə qarışırlar, elə dini münəqişələrə girirlər ki, firon onları deportasiya eləmək qərarını qəbul edir. Əslində, bu bəhanə idi. Sadəcə, firon maaliyyə problemlərini azlıq təşkil edən varlı yadellilərin hesabına həll etmək niyyətini həyata keçirirdi. Maaliyyə, ticarət, idarəçilikdə ayıq, fərasətli yəhudilər daha tez əlaqələr yaradır, ehtiyat məbləğini artırır, varlanırlar, diqqət (paxıllıq) mərkəzinə çevrilirdi. Ona görə də daxili təlatüm vaxtı dövlətin iqtidarı da, müxalifəti də maaliyyə problemlərini¹⁶ onların

¹⁴ İbrahimin üç qadından yeddi oğlu olub; biri yəhudi, altısı ərəb.

¹⁵ Yaxın Şərqi bölgəsində Aran toponimi çoxdur. İraqın turkmanlar yaşayan Şimal bölgəsi, Suriyada Arant(s)u cayının sahilləri və s.

¹⁶ Birinə qiyam qaldırmağa, digərinə qiyamı yatırtmağa qızıl lazım olurdu. Ona görə yəhudi talanları, yəhudi deportasiyaları, yəhudi qenosidləri o qədər çox olub ki, onların sadalanması xeyli vaxt aparardı. Onlar olmasaydı yəhudilərin sayı milliarddan az olmazdı.

hesabına həll edirdi. Misirdən deportasiya Santorin dənizində 110 il sonra Aralıq dənizində oyanmış sualtı vulkanın təsirindən əmələ gələn sunami vaxtına düşüb. Sunami, sahilə dayanan üçün, suyun (və lili) sahilədən kəskin sürətlə dənizin içərilərinə doğru uzaqlaşması möcüzəsi ilə başlanır. Qısa müddətdən, 10-30 dəqiqədən sonra ilk, görünməmiş yüksək sürətlə gələn, inanılmaz dərəcədə nəhəng dalğanın sahilə çatması ilə dənizə başlayır. Misir hərbiçiləri gecəyə, gizləncə yola çıxmış yəhudiləri təqib edib, dənizə tərəf sıxışdırıb. Bu vaxt dənizin suyu çəkilib, yəhudilər dənizin (körfezin) dibinə keçib, təpəyə qalxıb. Misir hərbiçiləri onların ardınca dənizin qurumuş (suyu çəkilməmiş) dibinə keçəndə sunaminin ilk dalğaları onları haqlayıb. Yəhudilər xilas olsalar da sərgüzəştləri bununla qurtarmayıb. Müqəddəs kitablarda deyildiyinə görə onlar İsrailə çatana kimi¹⁷ itki verə - verə 40 il çöldə dolmalı olub ki, əsirlik vaxtı doğulanların sonuncusu da təbii əcaəbiylə ölsün ki, müqəddəs torpağa qul xisləti daxil olmasın. Bir çox xalqların mədəniyyətindən bəhrələnilib yeni vətənə çatıb sakitləşəndən sonra yeni bir dövlətin nüvəsini təşkil ediblər. Yerli dağlıqlar, çölçülər, əkinçilərlə birgə İuda və İsrail adlı iki dövlət qurublar. Solomon (Süleyman peyqəmbər) bu dövlətləri birləşdirib, əhalini xoş günə çıxarıb. Bu yəhudi milli dövlətinin ən güclü vaxtı idi. Solomondan bir qədər sonra dövlətin deqradasiyası başladı. Yeni eradan əvvəl VIII əsrdə Assuriya ölkənin şimalını işğal, əhalisini qul etdi. Onları Dərbənddən gəlmiş aşkinazilər azad etdi. Həmin hadisənin oxşarını yeni eradan əvvəl VI əsrin ortalarında uyğun olaraq Babilə Midiya təkrar etdi. Yeni eradan əvvəl IV-II əsrlər yunan, ondan sonra daha 700 il Roma və Bizans əsarəti yəhudilərin

¹⁷ Söhbət sərhəd çəpərini keçməkdən yox, vulkanlardan sonra əmələ gəlmiş dağıntılardan, uzun, dərin yarıqlardan, toz basmaş qırlı (bitumlu) çöllərdən keçib müqəddəs Yerusəlimə kimi 300 km yolu qət etməkdən gedir.

milliliyindən bir əlamət qoymadı. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki İsraili artıq dini yox, milli zəmində formalaşmış dövlət saymaq olar. Yeni eranın X əsrindən başlayaraq bütün yəhudi talanlarına, deportasiyalarına, qenosidlərinə avropalılar cavabdehdir. Ədəbiyyatda yəhudi qırğınlarına təzadlı rəqəmlərə rast gəlinir. Qırılanların sayı xalqın ümumi sayından az fərqlənir. Çox gümün, qurunun oduna yaş da yanıb. Xristianlıq yəhudilərin din birliyinə xeyli ziyan vursa da onu sarsıda bilmədi. İudaizm digər İbranimi dinlər kimi bəynəlxalq xarakter daşıyır. Onun tərkibində neqroidlər, monqoloidlə də az deyil. Tarixən yəhudilərə yaman günün dostu kimi əsasən türklər və farslar əl tutublar. Türk ticari tərəfdaş, fars düşmənin (yunan və Roma) düşməni kimi. Yəhudilər, yeri gəlmişkən, ahıl yaşlı, varlanmış xalqın rəhbərliyinə yol tapıb, onu canlandırır, özü də yaxşı qazanır. Bu ərəfədə onların ermənilərlə əvəzlənməsi həmin xalqın faciəsi ilə nəticələnir. Buna əmin olmaq üçün qonşu dövlətlərin tarixinə müvafiq dövrlərinə nəzər salmaq kifayətdir.

Qədim yəhudilər əsasən ən böyük bazarların yaxınlığında məskunlaşmışdılar. Bu böyük bazarlar da öz növbəsində dünyanın ən vacib yol qovşaqlarında – Turfanda (Çin), Fərqanə vadisində, Qafqaz Albaniyasında, Kırmda, Bosforda, Suriyada, Sinayda, Fars körfəzində, Cəbbəlutarixdə, Maxaraştrada (Hindistanda) yerləşirdi. Beləliklə, yəhudilərin populyasiyası dispersiyaya uğrayırdı. Yəhudilərin bu yerlərdə yaşayaraq müqəddəs “vətənin” dilini, dadını unudub, milli rənglərini itirib, yerlilərin dilində qonuşanda öz “köhnə” sözlərindən istifadə etdiklərindən yeni bir bazar jarqonu əmələ gəlirdi. Və yəhudilər bu jarqonun adıyla adlandırılırlar. Yeni eranın əvvəllərində, güya romalılar tərəfindən pərən-pərən salınan, əslində vergisi az, qazancı çox olan BİY boyu səpələnmiş bazarlara tələsiblər. BİY mallarının pərakəndə satışını inhisara alıblar. BİY- da yüksək mövqə tutan türkləri öz inanclarına çəkərək səviyyələrini qaldırmaq istəyən yəhudilər, buna yalnız VI əsr-

dən sonra Xəzər Xaqanlığında nail oldular. Bu da onların bütün Avropaya (Avrasiyaya) yayılmalarına şərait yaratdı. Bununla da daha bir neçə “yəhudi dili” yarandı.

Yəhudi dilləri.

İvrit. Yəhudilərin ilkin dilidir. TaNaX (dini kitabların) dili olan ivrit bir çox canlılarla “dil tapan” Solomonun vaxtında dövlət dili idi. Yeni era ərəfəsi unudulub, elə o vaxtdan da xalq tərəfindən istemal olunmayıb. Dinin əsas dili olaraq yaşayır. Hazırda populyardır, bərpa olunur.

İdiş. Alman dili dialektlərindən əmələ gəlmiş bazar jarqonu, Avropa yəhudilərinin əsas dilidir. Tövratda avropalılar, əslində idiş dilində danışanlar aşkinaz (as xalqına yaxın, dost) adlanıb. Yəhudilər Assuriya köləliyindən azad etmiş aşkinazlar kitaba düşdüyündən unudulmayıb. Xilaskar mənasında erməni, yəhudi, macar soyadı kimi hələ də istemal olunur. Son vaxtlara qədər mövcud olmuş şamanist ködəş¹⁸ tayfası da bazar dili statusunu almış idiş dilini istemal edirdi.

Ladino –latın dilinin yəhudi jarqonu. Unudulub.

Safarid (asbarı-gəzəyən aslar-tacirlər, yaxud subar – su adamı, suyu keçən) - ispan dilinin yəhudi dialekti. Marran (donuz) qrupu – Rekonkista vaxtı xristianlığa keçirilmiş 30 000 yəhudi də bu dildə qonuşmuş. Onların varislərinin böyük bir hissəsini qenosiddən 1462-ci ildə osmanlılar xilas etdi. Yeri gəlmişkən, Rekonkista “təmizləmələrinə” rəğmən İspaniyada BİY toponimlərindən çox qalıb; Kasbe, Barselona, Sabiniqo, Seviliya. Əndulus (ənd ulus-ilk əcdad) xilafətinin əmirlərindən ibn-Əlini dövlət xidməti üslubuna görə Alban-sar (alban çarı) adlandırmaları da təsadüfi deyil. İspaiyanın Xəzər distansiyasından çox uzaq olduğuna görə bununla kifayətlənək.

¹⁸ “Ködəş” – “Göyü deşən”, tanrının işıq, yağış, qar işlərinə baxan köməkçisinə inananlar. Dajdbağ, erdeş də o qabildəndir.

Sabri (şubri) – İsraildə yerli dil sayılır. Qədim subarların qohumu şumerlərin arxaizmləri ilə yerli olmaları təsdiqlənir.

Karaim (qırınmaq - Krım uşağı) dili. Türk dialektidir. Türkdilli Krım yəhudilərinin qonuşma vasitəsidir.

Hind, Çin, Buxara, İran və s. yəhudi jarqonları da mövcuddur.

Yəhudilərin V əsrdən sonra bütün BİY, cığırları boyu məskunlaşmaları, fəaliyyəti, türkləri qismən əvəz etmələrinə nəzərən, onlardan bir qədər geniş bəhs etməyə dəyərdi.

Yunanlar.

Rəvayətə görə Pandoranın oğlu Qrekdən törəyiblər. Özlərini “ellin” sayırlar. Bu adı Fessaliya tayfalarından götürüblər. Maraqlıdır ki, Makedoniyalı Filippin qurduğu Korinf İttifaqı da Ellin adını daşıyıb. Ən böyük rəsmi vəzifələri də “aqaman” (iqemon) imiş. Bu “qeqemondan” türk qoxusu gəlir. “Aqamana”, “Atamana” oxşayır. Əslində yunanlar oturaq, əkinçi danay və arqivlərdən törəyiblər. İlk rəhbərləri yerexdi (türkə “yer əkidi” - “əkinçi”) nəslindən idi. (Əlbəttə, körpəyə adı ailənin sahibi verir. Bölgənin sahibi tanınır). Yunanlar beləsləri da öz əcdadları kimi yad edirlər. Güya beləslər Mərkəzi Asiyadan hindavropalıların Avropaya çatan ilk dalğası idi. Yunanlar, özlərinin yazdığına görə yeni eradan əvvəl XII əsrdə meydana çıxıblar (Deməli yeni eraya keçə bilməzdilər. Min iki yüz il hər bir uzunömürlü xalqın maksimal yaş həddidir. İsa peyqəmbər dünyaya gələndə artıq yox kimi idilər. Adları və mədəniyyətləri cavan, aktiv qonşulara qaldı), min il ərzində beş dəfə dil dəyişiblər. Baxaq, görək bu necə olub.

Yeni eradan əvvəl XIII əsrdə Aralıq dənizində vulkan püskürdü, dəniz hədəqəsindən çıxdı. Həmin, növbəti Nuh daşğını, dənizçi finikiyalıları (kabarları) pərən-pərən salmaqdan danaylara yeni həyat məkanını və əlverişli zamanı öta elədi. Dağlardan düşüb boş qalmış sahilləri, seyrək əhalini, ən əsası isə onların həyat təcrübəsini ələ keçirdilər. Güclənib, Misirə, hətərə

meydan oxudular¹⁹. Yunanlar dəniz sahillərini tutub koloniyalar qurmaqla finikiyalılar kimi imperiya sayağı bir cəmiyyət yaratdı. Dəniz imperiyası. Başabəla İskəndər Böyük Əhəməni İmperiyasının demək olar ki, bütün ərazisini tutdu²⁰. Makedoniyalıların həyat məkanını genişləndirmək üçün yunan kişilərini uzaq İran ostanlarına sürgün etməklə genosid günahını qazandı. Yunan qadınları evləri ilə birgə qonşu tayfaların kişilərinə qaldı. Makedonların İrandan daşdıqları tamahoynadıcı qənimət (yənə evləri, qadınları ilə birgə) romalılara qaldı. (Romalılar y. e. ə. 215; 200; 170 –ci il müharibələrində qalib gəlib, bütün kişiləri qul edərək aparıb, onları Transilvaniyadan²¹ köçürülən atlılar və çay balıqçıları ilə, keçmiş hərbi qulluqçularla əvəz ediblər. Onların törəmələri “yon yanq” (yunan) – yeni avarçəkənlər adıyla da tanındı.

Yunanların BİY - daki iştirakı heç istehlakçı kimi belə hallanmasa da Yolun Qərb ditansiyasının keçdiyi ərazinin ona mənsub olduğuna israrlıdır .

Farslar

Hindavropalıları farsları öz ulu babaları kimi tanıyırlar. Farslar yeni eradan əvvəl X əsrdə kürd və puştundan ayrılmışdılar. Onların V əsrə qədər BİY-nun işində elə bir əlahiddə fəallıqları olmayıb.

Ermənilər.

“Erməni” etnonimi toponimdən yaranıb. Özünüadlandırma deyil. Yuxarıda qısa xarakteristikası verilmiş Santorin vulkanının püskürməsi ilə başlamış katavasiyada zəifləmiş Het dövlətinin iki bölgəsində daş karxanalarındakı, artıq ortaqla sahib olmuş, müxtəlif əsilli qulları qiyam qaldırıb dövlət qurdu. Kiçik

¹⁹ Tarixşünaslıqda bu xırda dəniz xalqlarının təcavüzü kimi hallanır.

²⁰ “Dünyanı” tutan İskəndər başqa heç bir dövlətlə münaqişədə olmayıb.

²¹ Maraqlı addır. Bu, Pannoniyaya (hazırda Macarıstan) və Dakiyaya (hazırda Rumıniya) məxsus, köçəri ellər yaşayan ovalıqdan keçən yolun adıdır ki, sonradan onun keçdiyi əraziyə verilib. Transilvaniya – ellərin arasından keçən yol.

Asiyanın Şərqiindəki (aştarakdilli) dövlət Böyük Ərəməniyyə, Cənubundakı (həmşendilli) Kiçik Ərəməniyyə kimi tanındı²². “Ərəməniyyə” sözü “ərə”(ara) – qul, “man” - cəm, “yiyə”- mən-sub. Qullara məxsus. Hakimiyyətdə, idarəçilikdə olmayanların, filosofların, sadə xalqın əqidəsincə qulların qurduğu dövlət ən ədalətli, ideal bir dövlət, cəmiyyət olmalıydı. Əlbəttə, səhv fikirdir. Əvvəla ədalət çox tez xarab olan “məhsuldur”. Bir də qul xisləti, təbəllik və tamah özü buna yol verməzdi. Bununla belə onları yaxından tanımayan sadə adamlar arasında populyar oldular. Sonralar bu aştarak və xamşenləri xristianlıq birləşdirdi. İslam okeanında “xaçlı ada” sayılmaları onların çəkisini xeyli artırdı. Bu səthi yanaşmadan, onların qul xislətindən əvvəlki kimi istifadə edənlər azalmır. Ermənilərin qul xisləti²³ onların sivil səviyyəyə yüksəlməsinə imkan vermir. Yalan və iftirdən əl çəkə bilmirlər. Əvvəldən belə olub. Özlərinin internet efirində yaydıqlarına görə, 405 – ci ildə Maştos onlar üçün əlifba yaradıb²⁴ və hamı ondan istifadə edib, oxuyub. Dərhal da erməni dilinin elmi tədqiqatı başlanıb(?). Bununla nə demək istəyirlər? Bəsit “biclikdir”. “Ay rus, ay fransız, biz elə o vaxtdan savadlıyıq, elə o vaxtdan hər şeydə elmi yaşamağa meyilliyik” deyəndə müsahiblərinin həmin vaxtkı “öz mədəni səviyyəsini” yada salıb təhqir olunmazmı? Olunardı. Necə deyərlər, “heyvərə sanitexnikə ehtiyacı olmasaydı”

Ermənilərin BİY-da iştirakı barədə bir şey tapa bilmədim. Yeni İpək yolunda da gözlənilmir.

²² İslamı qəbul etmiş ermənilər Türkiyədə həmşen adlanırlar. Türkiyədə Baş nazir olmuş Mehmed Əli paşa, təhsil naziri olmuş Ahmed Təvfik həmşen idilər. Axısxa türklərinin bir hissəsi də həmşendir. Onları erməni saymaq düzgün deyil.

²³ Qul ağasından, yanındakından oğurluq edər, onlara oxşamaq istəsə də sevməz, onlara xainlik edər. “Dostlar” çirkli işi qurtaran kimi onları kömək-siz qoysalar da təkrar istifadə üçün alçaldılmış vəziyyətdə saxlayırlar.)

²⁴ Erməni əlifbasının mənsubiyyəti şübhəlidir. Monqol istilasına qədər bu əlifba kipçaqların istifadəsində olub. Bu əlifba ilə yazılmış kipçaq sənədləri 1941 – ci ildə, müharibənin başlanması ilə əlaqədar Kiyevdəki arxivdən İrəvana köçürülüb.

BİY. ƏSAS DISTANSİYALAR

BİY transkontinental trassı üç əsas distansiyaya – albanlığa (gömrük dairəsinə) bölünüb:

1. İpəyin vətəni Çinin hazırki sərhəd məntəqəsi olan, Bas-kutau, Alıtau, Tyan – Şan dağlarının arasında yerləşən 10X50 kilometrlik Cunqar boğazından²⁵ başlayaq Mərvə qədərki distansiya. Mərvə yol haçalanır.

İnternetdə BİY-nun Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisindən keçən marşrutlarından ən çox Buduxket – Sarab – Taraz – Sayram (İspicab) xətti hallanır.

2. Xəzər distansiyası. Mərvdən²⁶ başlayıb, Qara dənizin Şimal sahillərində (hazırkı Taqanroq və Taman şəhərlərinin yerləşdiyi ərazidə), ikinci etapda hazırda Bolqarıstan adlanan, bes, med, bazarqan tayfaları yaşayan ərazidə qurulmuş Mediya (sonradan Odris) çarlığında qurtarıb. Bu distansiyanın Qərb qolu Batumda²⁷ bitib. Odissey qızıl yunu (zolotoe runo), bəlkə də bu ad altında ipəyi elə oralarda axtarıb və güya tapıb.

3. Alban-Balkan distansiyası. Qara dənizdən Cəbbəlitari-xə qədərki məsafəni əhatə edib. Balkan Albaniyası Skeriya (sak+ər+yiyə=sak ərlərə məxsus), albanlar skiytar(sak ailələri) adlanırdı. Orlarda indi də BİY onomastikasından qalıb. Məsələn: Albaniyada Elbasar, Çorova; İtaliyada Badan, Basilikat, Çollento, Alban dağları, Alban çayı.

²⁵ Hazırda həmin ərazidə Qazaxıstanın Drujba, Çinin Alaşankoy dəmir yol stansiyaları yerləşir.

²⁶ Mərvdən Xəzər dənizinə kimi, vaxtiylə Kızılsuya (Krasnovodska) axan, hazırda da quru yatağı bilinən Köhnə Amu Dərya çayının sahili ilə getdiklərindən, karvan əhli su qıtlığından əziyyət çəkməyib.

²⁷ Aristotel Batumu “Kolx şəhəri Batus“(türk dilinin qanunayğun “T” – “S” keçidini nəzərə alsaq Bas+ut, yaxud Bas+us)) adlandığını yazıb

XƏZƏR DISTANSİYASI

BİY-nun bizim üçün ən vacib, mərkəzi düyünü, mövzumuzun məzmunu olan Xəzər distansiyasıdır. Türkmənistanın Balkan yarımadasını Abşeron yarımadası ilə birləşdirən quru zolaq varmış. (“Balkan” toponiminin özü, demək olar ki, “Alban”, “Çol”(yol), “Basar” kimi çox işlənən BİY onomastikası sırasındadır. Qazaxıstanın şərqindən İtaliyaya qədər olan ərazidə BİYanomastikası bu şəkildə və ya bir qədər (dəyişilmiş) formada təkrarlanır. Quru zolağın varlığını təsdiqləyən daha bir amili müqəddəs Qurandan tapmışam. Quranın “Kaha” surəsində göstərilir ki, Musa peyqəmbər gənc dostu, bəkili Yeş²⁸ ilə Allahın məsləhətinə uyğun, qeybi (tarixi) və batini (təbiətdə və cəmiyyətdə üzdə olmayan mahiyyət) elmləri Xızır İlyasdan²⁹ öyrənmək üçün çox uzağa, iki dənizin qovuşduğu yerə uzun müddətə gedir. “Xəzər”, “Xızı”, “Xızır oylağı Xızır Zında” oxşarlığı təsadüfi deyil. Bu məlumatlarda bizə ən lazımlısı “iki dənizin qovuşduğu yer” sözləridir. Quran biliciləri onu Qırmızı dənizin qütblərində, Cəbbəlütarix boğazında lokallaşdırır. Həm də “çox şirin və çox şor(acı) suyun təmasda olsa da qarışmadığı möcüzəli məkan kimi göstərilir. Duzluluq konsentrasiyasının 30,0% və 30,5% kimi fərqli olduğunu qeyd edirlər. Araşdırmanı xristian alimlərin xoş niyyətlə aparması şübhəlidir. Göründüyü kimi fərq çox deyil. Bundan da böyük fərq 10,0 metrlik horizontal, yaxud vertikal məsafədə, lap belə hərəkətsiz qazanda da mümkündür.

²⁸ Qədim türk dillərində “yeş” gənc mənasındadır. Bəkili Yeş haqqında məlumat internetdən, yəhudilərdən bəhs edən saytdan götürülüb.

²⁹ Xızır İlyas Qəzər Eliç, Kezker İliç, Xızır Əlləz kimi də tanınıb. O, tanrıçılıq inanclarına görə Tanrının adamlar arasındakı elçisi olub. “Elin içində gəzib vəziyyətini öyrənən” mənasını verir.

Quranda bu qarışmayan sular dörd dəfə xatırlanır. Allahın izni ilə ikisini sitat kimi göstərək.

“Birinin suyu çox şirin, digərininki çox şor olan iki dənizi qovuşduran, aralarında maneə və sədd qoyan da Odur”!

“İnsan gözü iki dənizi onların qovuşduğu yerdə fərqləndirməyə qadir deyil. Əksinə, bir dəniz kimi görür”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qırmızı dənizin qütblərində, Cəbbəlütarix boğazında, Mərmərə dənizinin boğozlarında bu sərhəd bilinir. Vaxtiylə də bilinib. Yəni insan gözü fərqləndirib. Yəni rənginə, boğazı “sıxan” burunlara görə iki dəniz görüb. Deməli, adları sadalanan boğazlar qoyulmuş tələbə cavab verir.

Mənə belə gəlir ki, qoyulmuş tələblərə uyğun olan bu möcüzəli yer 40-cı paralel üzrə keçən Abşeron – Balkan (Türkmənistan) transxəzər xəttidir. (BİY iki yerdə dənizdən keçib. Xəzər xətti kimi Balkan Albaniyasının Fiyeri burnundan Adriatik dənizi ilə İonik dənizini ayıran Otronto körfəzindən keçib İtaliyanın Brindizi burnuna aparan xətt də 40-cı paralellə üst –üstə düşür) Bu xətt (“sədd”) Böyük Qafqaz dağlarının Xəzər dənizindəki sualtı hissəsindən ibarətdir. Bu sualtı dağın Şimal tərəfini Kür çayına nisbətən minlərlə dəfə çox su balansına malik olan Volqa, həmçinin Samur, Ural, Terek çaylarının “şirin” su ilə təmin etdiyini nəzərə alsaq, şorluluq fərqi sənəbi aydınlaşar³⁰. Bununla oxucunu BİY-nun ilkin, ən qolay marşrutunun Xəzər dənizinin ortasından, içməyə qismən yararlı “iyrənc” (kükürlü) bulaqları olan, bəndşəkili zolaqdan keçdiyini inandırmağa çalışırdım. Zolaq (dil, til) Tilaşuril - Şor zolaq (Ptolomey) və Muaras - Suarası (Pomponiy Mela) adlanıb. Qafqaz dağlarının davamı olan bu “bənd” tektonik proseslərin, denudasianın (külək eroziyası) və dəniz səviyyəsinin qalxması ilə su eroziyasının təsirindən qeyb olub.

³⁰ .Bu və digər sübutəddici amillər barədə “Akatar qalası” əsərində daha geniş məlumat verilib).

Dağlar “batıb”, adı qalıb. Adlar da dildən dilə, kitabdan kitaba keçməklə yerinin itirib. Hazırki müəlliflər Tilaşurili, Suarası adını Haramı düzündə, Ceyrançöldə lokallaşdırmağa çalışır. Musa peyqəmbər Xızır İlyasın yanına gələndə “dənizlər qovuşmaqda” imiş. Sonradan, çox güman, dənizdə suyun səviyyəsi qalxandan, həmin “bənd” adalar cərgəsi halına gələndə bir qədər qayıqlarla iş görüblər. Daha sonra “bənd” tamamilə “qeyb” olandan sonra BİY Şimal və Cənub istiqamətində haçalanıb. Mənə belə gəlir ki, haçalanma ilə hunların gəlişinin eyni vaxta düşməsi Xəzər güzgüsünün qalxması ilə bağlıdır. Çox güman, hunlar yeni yolun salınması, yerli hökmdarlarla müqavilələrin bağlanması, ərazinin quldurlardan təmizlənməsi tapşırığı ilə səfərə çıxıblar.

Yeri gəlmişkən, qeyd eləmək lazımdır ki, transqressiya – qurunun bir hissəsinin dənizdə batması tarixi prosesdir. Qeybdir. Qeomorfolojiyaya aiddir. Sualtı dağların hazırki vəziyyəti isə fiziki coğrafiyanın “sirridir”. Batini xarakterlidir. Çox güman Musa peyqəmbər təkcə bu tipli “qeybi və batini sirləri” öyrənməklə kifayətlənməyib, həm də yeni ticarət yolları haqqında məlumat toplayıb (yəhudilər ticarətçi xalqdır), tanrıçılıq dinindən təkallahlılıq prinsipini mənimsəyib. Yaxud öz dinini yaymaqla tərəfdar qazanmağa çalışıb.

Şimal trassası Volqaya çatıb bir daha haçalanıb. Bas-kunçak – Terbet (Tarbat-Tanrı qalası) Şimal, Xarabalık (Qarı balık, yəni Qədim şəhər) - Burda Patan Qərb, Buzan (Basan) – Tuzlu Cənub yollarına ayrılıb.

Cənub trassası isə Xəzər sahili boyu murqabın (Mürqab - farsca “ölü sular”. Üzü qismən qurumuş bataqlığı və durğun sulu çoxlu şor gölləri olan şoran düzəngah), kənarı ilə gedib, Atrek çayından keçib, Gurqana çatanda haçalanıb. Gurqanda bununla əlaqədar karvansaraylar, ambarlar, Şimalla Cənubu ayıran (qırmızı) kərpicdən etibarlı hasar (istehkam) tikiblər. Sonradan bu hasar “Qırmızı ilan”, “Böyük Gurqan səddi” adı ilə tarixə düşüb.

BİY-nun Xəzər dənizinin ortasından keçməsinin daha bir böyük əhəmiyyəti vardı. Bu da Şərq – Qərb (BİY) ilə Şabran koridorunun Şimal – Cənub istiqamətində yeganə rahat yolunun kəşfi, gur nəqliyyat və ticarət qovşağını əmələ gətirməsi idi. Cəbbəlutarixdən Koreyaya qədər uzanan “dağlar xəttini” yalnız Basqun (Basar), hazırda Dərbənd adlanan keçidi rahat idi³¹. Digər keçidlər böyük zəhmətlə qət edilən, həm də çətin mühafizə olunan dağlardan, dərələrdən, yarıqlardan, geniş səhralardan və ətrafı bataqlıqlı böyük çaylardan keçən mövsümi yollarla bağlı idi.

³¹ Bu keçidin də Xəzər dənizi kimi yetmiş dənə adı olub.

XƏZƏR DİSTANSİYASININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

BİY inkişafını şərti olaraq üç dövrə bölmək olar.

Yeni eraya qədərki dövr;

Hun dövrü;

Göytürk-Xəzər dövrü.

a. Yeni eraya qədərki BİY. O, Bakı - Balkan (Türkmənistan) xəttinin bağlanmasına qədər davam edib. İndi yazılanlara, tərtib olunan xəritələrə rəğmən demək olar ki, bu yol İrandan keçməyib. Bisütun yazılarında bu haqda məlumatın olması barədə informasiya tapa bilmədim. Makedoniyalı İskəndər haqqında, onun sağlığında və ya dərhal sonra yazan müəlliflərdə də birbaşa məlumat yoxdur. Amma, məlumdur ki, İskəndər Albaniyaya təcavüz eləmədi. Böyük ticarət imperiyasından çəkindi, çünki, Makedoniyanın qonşusu olan Skifiya (Asqut – as köklü) və Epir (Balkan Albaniyası) ilə konfliktdə girmək də ona lazım deyildi. Bəlkə də elə onların sifarişi ilə işlərinə mane olan Əhəmənid imperiyasını cəzalandırmalıydı. Ümumiyyətlə İskəndərin hərbi hərəkətləri atlı türklə üçün daha xarakterik olan xüsusiyyətdir.

Ərazisindən keçdiyi dövlətlərlə münasibəti “qoqal və qamçı” prinsipi³² üzərində qurmuş asarlar (xazarlar), BİY-nun sahibi olaraq, hər bir imperiya kimi silahlı qüvvələrə³³ təhlükəsizlik orqanlarına malik idi. Aktiv siyasət aparır, maraqlarına uyğun siyasət aparır, ərazisindən keçdiyi dövlətlərin hökmdarları ilə danışıq aparılır, onlarla ortaq məxrəcə gəlirdi. BİY-na təcavüz təşkil edənlər öldürülür, bu barədə aidiyatı olanlara məlumat çatdırılırdı. Heç bir hökmdar ətrafındakılardan kimin albana işləyən gizir (gizli ər - kəşfiyyatçı) olduğunu

³² Söhbət şirnikləndirmədən getmir. Sadəcə, qoqalını verməyən qamçılanıb.

³³ Əslində sərhədçi funksiyasına malik basar və ucarlar nəzərdə tutulur.

bilmədiyindən təhlükəsizlik tədbirlərini görmək imkanına malik deyildi. Mənə belə gəlir ki, batinilər BİY-nu bərpa etmək istəyən, yolun sonuncu, ilk baxışdan arxasız görünən, zəminsiz qalmış casuslarının yaratdığı qurum idi. Qeyd etmək azımdır ki, batinilər Xəzər Xaqanlığı süquta uğrayan kimi dərhal fəallaşdılar.

b. Hun dövrü.

Yeni era ərəfəsində Xəzərdə su artımı köçə səbəb oldu. Xəzərdə suyun flyuksiasiyası dəfələrlə fəlakətə səbəb olmuşdu. 120-130 illərdə -36 metrədən +34 metrəyə qalxdı. Cəmi 70 metr. Çoxdur. Sıfırın müasir olması şübhəli görünə bilər. Böyük bəla imiş. Roma coğrafiyaçısı Mariyena Sanuto demişkən: “Xəzər dənizinin suyu (səviyyəsi) ildən ilə artıb, bir çox yaxşı şəhərlər (Xəzər Atlantaları) suyun altında qalıb”. Su artdı, yol bağlandı, BİY Oərbə tərəf Xəzər dənizinin qütblərindən keçəsi oldu. Əsas işlək yol Şimal yolu oldu. BİY-na xas toponimlər indi də ən çox Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Krım və Bakanlarda qalmaqdadır. BİY-nun “mərkəzi qərargahı” Bakıdan Volqa çayının deltasına köçdü. Xəzər dövləti yarandı. O da sərhəd qüvvələri və kəşfiyyat qüvvələrini dirçəltməklə kifayətləndi. V əsrdə imperiyaya döndü. Uzunömürlü oldu. (Sonradan Xəzər Xaqanlığı özünün yaratdığı, xristianlığı təzəcə qəbul etmiş Kiyev xaqanlığı varyaq Rurikin törəməsi Svyatoslav İqoreviçin rəhbərliyi ilə ikinci minilliyin əvvəlində dağıldı.). Burdan BİY xırda dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, elə əvvəlki axarı ilə getdi. Amma, təhlükəsizlik pozulmuşdu, onu təmin etməyə basarların gücü kifayət etmirdi. Qotlar, sarmatlar, alanlar bağlanmış müqavilələrə əməl etmirdi. Müttəfiq romalılar da İranla müharibədən zəiflədiyindən köməyə gələ bilmirdi. Ordusuna da inamı yox idi. Yeni əmələ gələn xristianlıq Roma ordusunu güvə kimi xəlvətə didib-dağıdırdı. Xəzərin şərqində BİY-nu mühafizə edən hunlar kiçik bölmələrlə köməyə gəldisə də, ərazini təmizləyib yeni yolu yolu rahlaya bilmədi. Hunlar sonra məsə-

ləyə daha ciddi yanaşıb, 150-ci ildə nizami hərbi qüvvələrini Şimali Qafqaza göndərdi. 210-cu ildə təhlükəsizlikdə kövrək stabilləşmə əldə etsələr də arxayın ola bilmədilər. Əsas hərbi qüvvələri Şimali Qafqazda və Çində olan hunların ərazisi monqolların qədim qohumu olan syanbilərin əlinə keçdi. Artıq yenilənmiş, güclənmiş hun nəsli şərqə qayıdası olmadı. Roma İmperiyası üçün güclü, qorxunc qonşuya çevrildi. Buna görə də romalılar hunlar üçün yeni konfliktlər qondarmağa xeyli güc və vəsait xərcləməli oldu. 350-ci ildə başlamış müharibə kiçik fasilələrlə yüz ilə yaxın davam etdi. İstəməsə də Roma imperiyası da müharibədə iştirak etdi. Bu siyasət ona çox baha başa gəldi. Bununla belə, güya qələbədən qələbəyə canlı qüvvəsini itirən hunları Roma 463-cü ildə bolqarların əli ilə boğdu. Xeyr. Hunlar hərbi tapşırığı yerinə yetirib qədim vətənlərinə oxşayan çöllükdə, o cümlədən Pannoniyada qohum xalqlar arasında yaşadılar. İndi də macarlar öz vətənlərini Hunqariya adlandırırlar.

c. Göytürk – Xəzər dövrü.

Hunlardan sonra yolun Xəzərdən Şərqdəki hissəsinin taleyi syanbilərin əlinə keçməyib hun tayfalar ittifaqına mənsub eftellərə (abdallara) və psevdə (saxta) avarlara qaldı. “Yalançı, saxta avarlar” anlamını qəbul etmək məntiqli deyil. Sadəcə xalqın əsas, “həqiqi” hissəsi öz köçünü dolandırır. Avarların yalnız bir qrupu (“yalançılar”) BİY-nu qorumaqla həyat vəsaiti qazanırdı. Hunların, BİY-nun daxili təhlükəsizliyi zəifləyəndən sonra qorumalı olduqları karvanları, yolun yaxınlığındakı (varlanmış) əhalini soyub talayırdılar. İtkiləri də olurdu. Ona görə bu silahlı dəstələrə atı, silahı olan, döyüşməyi bacaran, dəstənin qaydalarını qəbul edən hər bir gənci qəbul edirdilər. Beləliklə, dəstələr böyüyüb, milli kökü olmayan mərkəzlənmiş ordu³⁴ halına gəlir. İmperiya qurub syanbiləri yenmiş Toba knyazlığından, teleslərdən, Toba – Çin imperi-

³⁴ Onlar tarixşünaslıqda daha çox “Juan –juan”adıyla hallanır.

yasından (Toba Çində hakimiyyəti ələ keçirmişdi) bac – xərac alırdılar. Çin şimal qonşularına xəracı əsasən ipək şəklində verirdi. “Gənc yaramazlar” (avarlar) təcrübədən anladılar ki, gəlir mənbəyi olan BİY-nu dirçəltmək, təbəələrə məqsədəuyğun həyat səviyyəsi³⁵ vermək lazımdır. Qul halına salınmış, müasir dildə desək ”hərbi sənayedə işləməyə cəlb olunmuş tayfalara (taxatacılar, arbaçlar, çorlar-dəri tamamlayanlar, tabarlar – dəmirçilər, tatarlar – quru ərzaq hazırlayanlar və əkinçilər) münasibəti bir qədər yumşaldılar ki, yaxşı işləsinlər.

Əcdadsız, milli əsası olmayan ordunun yaranması patoloji hal olsa da nadir deyildi. Qərmətilər, batinilər, həmçinin İran, Parfiya, Romanın əskər imperatorları da bu qabildən idilər. Ordu torpağa milli köklərlə bağlanmayıbsa, qurduğu dövlət uzunömürlü olmur. Nəzarət zəifləyən kimi dəmirçi kölələr – tamarlar - göy türklər qiyam qaldırdı və qalib oldu. Qaliblər məğlub avarları, demək olar ki, hamısını BİY boyu Qərbə qovdu. Onlar da qaçıb 555-ci ildə Avropanı, daha doğrusu, onun And dağlarından Şimalda, Karpat dağlarından Qərbdə qalan hissəsini tutdular. Məğlubun gücünə bax, qalibin hünərini anla.

Göy türklər hunların varisi olsa da inkişaf spiralında ondan xeyli yüksək səviyyədə dururdu. Ağır zirehli suvari qoşunlar onların hərbi dühasının ixtirası idi. BİY məhz bu qoşunların hünəriylə təmizləndi.

Xəzərin cənubunda da az istifadə olunan yol var idi. Səməralilik və təhlükəsizliyin azlığı ticarətin daralıb sönükləşməsinə səbəb olmuşdu. Hələ yeni eradan əvvəl Makedoniyalı İskəndər Əhəməni İmperiyasının ərazisini işğal edərkən³⁶

³⁵ Təbəələrdən vergini elə az alırdılar ki, aclıqdan ölməsinlər, elə çox alırdılar ki, dirçəlib təşkilatlanmasınlar.

³⁶ Ədəbiyyatda izafi təriflənən İskəndər dünyani yox, yalnız Əhəməni imperiyasının ərazisini qismən işğal etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, imperiya əhəmənilərə də milyalılardan bir növ miras qalmışdı. İmperiya

ticarət inperiyası olan Albaniyaya toxunmaqdan çəkinmişdi. Xəzərin cənubunda suriyaəsilli selekvidlər, parflar, sasanilərin qurduğu dövlətlər təxminən bərabər hərbi qüdrətə malik olduqlarından bir nəticə hasil olmurdu. Bir biriylə düşmən münasibətdə olduqlarından ticarət də eləmiridilər. Oradan nəzərə alınmayacaq qədər az karvan keçirdi. Bölgə dövlətlərinin heç birinin BİY-nun cənub budağını dirçəltmək səyləri müsbət nəticə verməmişdi. Türklərin də bir neçə cəhdi boşa çıxdı. Bu, siyasətin inkişafa mane olmasının əyani nümunəsi idi. Onlardan sonra gələn ərəblər özləri ilə İslamı, Böyük Ədviyyat Yolundakı təcrübələrini gətirdi. Sonuncu Xəzərin Cənubunda alınmadı. Rəqibləri kiçik görünə də səriştəli idi. Söhbət BİY-nun Cənub qolunu əlində saxlamağa çalışan sarasinlərdən (caraçı-İpəkçi) gədir.

Ərəblər Şimal yolunu ələ keçirməyə çalışsalar da Xəzər Xaqanlığını yenib bir şey qazana bilmədilər.

İnanmaq çətindir ki, bizim alimlər Sovet vaxtı bunu görməyib. Bu yeganə görməməzi idirmi? Qız qalasının sivri zikkurat - nuraqa olduğunu, deməli üç min ildən çox yaş olduğunu göstərmək üçün araşdırma aparıb lazimi sübutları tapdım. Tapdığımı cəmiyyətə çatdırmaq üçün sayt açdım. Sayt iki ildə iki dəfə sındırılsa da oxyanı olmadı. Bağladım. Sonra kitab nəşr edib, bütün tirajı aidiyyatı üzrə payladım. Gözlədiyim nəticəni almadıqda şəxsən müraciət edib, yeni tapdığım saytların ünvanını təklif edib, onlardakı zikkuratların və Qız qalasının şəkillərindəki oxşarlığına baxmağı xahiş etdim. Buna beş dəqiqə kifayət idi.... Anlamaq çətindir.

qərbdə o vaxtı elə Midiya adlanırdı. O cür geniş ərazini yalnız atlı nəsillər zəbt və idarə edə bilirdi..

NƏTİCƏ

Çin istehsal etdiyi İpəklə öz varlığı haqqında türklərlə Qərbə mesaj göndərdi. Bundan başqa bir iş görə bilməzdi. Silahlılarla midafiə olunan məşhur divarını, öz paytaxtını belə türkdən qoruya bilməyən o vaxtkı Çin uzaq çöllərdə karvanlarını da qoruya bilməzdi. Doğrudur, Çin öz ərazisini türkəsillilərin hesabına xeyli genişləndirib, hasardan bayıra çıxıb. Amma, uzağa gedə bilməyib. Bəs çinlini evdən uzağa – Orta Asiyaya, Avropaya buraxmayan türklərə nə qalıb? “Hasarlı bostanını” itirsə də, hazırda türklərin məskunlaşdığı əraziyə nəzərən çox şey. Mal isə pul olan yerə çatdırılmalıydı. Buna yalnız türklər qabil idi. Yük Çindən – istehsalçının əlindən çıxandan arşınla - pərakəndə satılana, Romaya - özünəhesabat məntəqəsinə kimi daşınması, soyğunçulardan və yağıntıdan qorunması, əsas distansiyalarda təhvil – təslimi və sairə məsələlərin həlli müxtəlif türklər tərəfindən təmin edildi. Karvanlarla Çinə, digər distansiyalara çatdırılacaq malların sifarişlə tədarükünə də, çox güman, türklər rəhbərlik edib. Yük dövriyyəsi artdıqca bu sahədə ixtisaslaşma təkmilləşdirildi. Bu ixtisas sahiblərinin yaşadığı yerlər də ixtisasa uyğun ad alıb. Bu adlar da öz növbəsində etnonimə çevrilib. Praqmonim – toponim – etnonim ardıcılığı ilə müasirlərimizə qismən çatıb və araşdırılıb. Amma, mənə belə gəlir ki, tarixi miras əsas varisə çatdırılmadan nadürüstlüklə bölüşdürülür. Qədim onomastikadan məlum olur ki, madyansağanlar - köçəri türklər Santorin (Nuh) faciəsindən əvvəl də Kiçik Asiya ətrafı nayihənin (Yaxın Şərq, Kiçik Asya, Qaradəniz ətrafı və Balkan) çöllərində məskun imiş. Bu nayihənin qədim əhalisini “sami və Egey tayfaları” adlandırsalar da bu tayfaları öz adı hallandırmırlar. Onların arasında elə sadə türk etnonimləri var ki, dərhal tanınardı. Burda “kor da bilər ki, balıq şordur”. Ölçülüb - biçilməli mürəkkəb etnonimlərdən istifadə olunmadı.

“Çin padşahının ipəyi çoxdur, amma, ölçməmiş kəsmir”. Belə mürəkkəb naxışı müxtəlif ixtisaslı bir neçə mütəxəssis çəke bilər.

Santorin faciəsindən sonra türklər göstərilən nayihədə əsaslı surətdə seyrəkləşsələr də soydaşları həmin yerləri dəfələrlə işqal ediblər. Bu nöqtəyi nəzərdən osmanlıların Kiçik Asiyaya sahib çıxması tarixi ədalətin bir qələbəsidir. Həm də türklərin oraya qayıtması tarixi inkişaf spiralının daha bir halqasının tamamlanmasından xəbər verir. “Burda tarix tərar olunur” demək düzgün olmazdı. Çünki, ayrı –ayrı detallar təkrar olunsa da, bu bütövlükdə tarixi inkişafın yeni mərhələsi, yeni müstəvisidir.

Mövzuya aid internet efirindəki materialları araşdırarkən iki təəssürat yaranır. Yaxşı və pis. Qazaxların və Kazan tatarlarının öz tarixi köklərini “alaqdan təmizləməsində” xeyli iş görməsi yaxşıdır. Digər türkəsillilər hərəkətə gəlsələr də köhnə, yanlış ünvana aparan cığırdadırlar. Ən pisi də budur ki, ümumən, türklər bir – birindən xəbərsiz, qarşılıqlı əlaqələrsiz, bir – birinin əsərlərinə baxmadan hərəkət etməkdədirlər. Tarixi aspektdə onların hər birinə qarşı ayrılıqda görülən işlərin aparılmasında eyni metoddan istifadə olunmasına, türkləri cavab reaksiyasının da eyni olması nəzərə alınmır, paralellər aparılmır, yaxud bundan düzgün nəticə çıxarılmır. Məsələn: qazax Çolpan Velixanovla azərbaycanlı Abbasqulu ağa Bakıxanovun ayrı – ayrılıqda, eyni vaxtda, eyni rütbədə, eyni hərbi vəzifədə çalışması, analogi əsərlər yazması təəccüb doğurmalıdır. Belələri başqırdada, tatarda, özbəkdə də olub. Bundan hansı tarixi nəticə hasil olur?

Budur o. Rusların məğlub türk xalqlarının əmlakından, gücündən, ağılından hələ ram edilməmiş türklərə qarşı istifadə etməsi məntiqidir. Cavan, enerjili rus dövlətinin qocalıb, deqradasiyaya uğrayıb, parçalanmış, hərbi imkanlarını təzələmədən unutmuş, ona görə yaxşı təşkil olunmuş müdafiəyə qabil olmayan türklərin məğlubiyyəti qanunauyğundur.

Hazırda azadlığa çıxıb, dövlət qurmuş türk xalqları özünün yeniyetmə dövrünü yaşayır və bu yaşa uyğun davranışıyla seçilir. Bununla belə o, unudulmaqda olan ata təcrübəsinə - tarixə əsaslanaraq onu bu günün reallığına uyğun istifadə etməyə çalışır. Qədim tariximiz isə bütün türklər üçün ümumidir. Onu birgə öyrənməli, birgə qorunmalıyıq. Tarix siyasətin əsas təlimatçısıdır. Bu mənada ayıq tarixçilərin, tarixşünaslığı siyasət üçün əsas sayanların dövlətə rəhbərliyi dana səmərəli olur. Nümunə üçün uzağa varmağa ehtiyac yoxdur.

Tarixin ədalətli olması və ya olmaması heç kimin iradəsindən asılı deyil. Lakin, onunla ədalətli şəkildə davranılmalıdır. Tarixin işqalçı müharibəyə başlamaqdan ötrü istifadə edilməsinə yol verməmək üçün həqiqi tarixin dünya mediya meydanında olması vacibdir.

SÖZARDI

Tarixlə maraqlananlar, daha doğrusu, onu təkrarən nəzərdən keçirənlər anlayır ki,

-hazırki tarixşünaslıq mənbələrin səthi analizindən və müharibələrin sadalanmasından ibarətdir;

-yalnız XVIII əsrdən sonrakı tarixi doğruyayaxın saymaq olar.

-qədim tarixin öyrənilməsində etnoqrafiya və etnoqenezdən istifadəyə etinasızlıq davam edir;

-yazılı mənbələrin əksəri siyasi, dini, milli meyilli ifrat təəssübkeşlikdən, tərəfkəşlikdən, qabaqcadan aqressiya planlaşdıranların hədəfə çatmaq niyyətindən qaynaqlanır;

-əsas kimi yunan, Roma, yəhudi (dini) mənbələrinə istinada üstünlük verilir;

-hind, çin, fars, misir, türk və digər mənbələrindən həvəs-siz, “çarəsiz” istifadə istifadə edilir.

Ona görə də tarixlə maraqlananda özünəməxsus mövqe, düşünmə tərzindən irəli gələn özəl yanaşma prinsipləri yaranır. Bu prinsiplər yenilik axtarmağa və ədaləti bərpa etməyə yönəlir. Nəticədə ixtisasca tarixçi olmayan kəslər də öz prinsiplərini meydana çıxarmağa cəhd edir. Bu da belə cəhdlərdən biridir.

Bu prinsiplərdən irəli gələn qənaət budur:

-yuxarıda sadalanan müddəalar tarixə yanlışlıq gətirir;

-qədim dillər üzrə mütəxəssislərə kəskin ehtiyac var;

-qədim türk dillərinin fonetikasını araşdıranda Şerbaka, Sevortyana yox, “geri qalmış” türkdillilərin müasir fonetikasına əsaslanmağa dəyər;

-etnoqrafiya, etnoqenez daha mükəmməl qaynaq kimi istifadəyə layiqdir;

-tarixi öyrənmək üçün qlottoxronologiya, fonetika önəmli vasitələrdəndir;

-Morris Svodeş rasionallıq siyahısının daha aktiv istifadəsi məqsədəuyğundur;

-qumilistikaya, passionarlıq qanununa uyğun iş görmək tarixə aydınlıq gətirər;

-qədim dövlətlərin “üçlüyün vəhdəti” üzərində əsaslandığı nəzərə alınması bir çox yanlışlıqları aradan qaldırır;

-tarixşünaslıqla sərhədlənən elmlərin nümayəndələrinin də iştirakı, onun dolğunluğuna və doğruluğuna aparıcı fəaliyyətə rasionallıq gətirər;

-müxtəlif türkəsilli tarixçilərinin birgə, razılaşdırılmış, təcilləndirilmiş fəaliyyəti günün tələbidir. Bu birlik BİY mövzusu ilə təcillənə bilər. Axı BİY əslində Böyük Türk Yolu idi. Yenilənmiş BİY də Böyük Türk Yolu olacaq. O min illərlə işlək olaraq, müəllifinə, onun xalqına şöhrət gətirəcək.

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN.....	3
REDAKTORDAN.....	4
GİRİŞ.....	5
İLKİN İPƏK VƏ TARİX.....	7
İPƏK - ÇİNİN ETİBARLI VALYUTASI.....	11
UNUDULMUŞ “HƏMZƏ” VƏ ASAR.....	13
İPƏK PRAQMONİMLƏRİ.....	18
BİY. ƏSAS DISTANSİYALAR.....	34
XƏZƏR DISTANSİYASI.....	35
XƏZƏR DİSTANSİYASININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ....	39
NƏTİCƏ.....	44
SÖZARDI.....	47

İDRİS

Böyük İpək (Türk) Yolunun Xəzər Distansiyası

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş **25.04.2012.**
Çapa imzalanmış **06.05.2012.**
Şerti çap vərəqi **3,2.** Sifariş № **101.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.